

OSMANLI DEVLETİNDE EGEMENLİK KAVRAMININ GELİŞİMİ

Doç Dr. Gül AKYILMAZ*

I. GİRİŞ

Farklı anlamlarda karşımıza çıkan, bu sebeple de nisbi bir karaktere sahip olan¹ egemenlik kavramı, uzun yıllar nüfus ve ülke ile birlikte devleti oluşturan temel unsurlardan birisi ve onun ayırddedici özelliği olarak değerlendirilmiştir². Devletin oluşabilmesi için belirli bir toprak parçasında yerleşmiş, ortak özellikleri bulunan insanlar üzerinde tek ve üstün bir siyasi otoritenin kullanılması gerekir. Üstün ve sınırsız bu yetki; emir, kumanda ve yaptırım uygulama yetkisi şeklinde karşımıza çıkan egemenliktir³.

Devlette egemenlik tek olmakla birlikte iç ve dış görünümüleri söz konusudur. İç egemenlik devlet kudretini yani, devletin siyasi iktidarının, diğer iktidar sahibi gerçek ve tüzel kişilerin üzerinde ve emretme, yön verme yetkisine sahip olmasını ifade ederken, dış egemenlik kısaca bağımsızlık bir başka deyimle devletin kendi hür iradesiyle kabul ettiği sınırlamalar dışında uluslararası alanda başka hiç bir sınırlamaya tabi tutulamaması şeklinde ortaya çıkar⁴.

Egemenlik kavramının Doğu ve Batı'daki gelişimi farklılıklar göstermekle birlikte günümüzdeki egemenlik anlayışının, daha çok 16. yüzyıl sonrası Avrupa merkezli olduğu bir gerçektir. Tarih ve hukuk kitaplarında eski devletlerden ve ünlü filozofların devletin "menşei" ile ilgili görüşlerinden bahsedilse de kamu hukukunda "devlet" dediğimiz siyasi

-
- * Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Türk Hukuk Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi
- ¹ SCHINDLER Dietrich, Verfassungsrecht und Soziale Struktur, Zürich 1950, s. 105, Egemenlik devletler hukuku açısından ise mutlak bir karakterdedir. SEIDLER Gustav, Grundzüge des Allgemeinen Staatsrechten, Wien 1929, s. 70-71.
- ² Bu anlamda egemenlik insan (nüfus) ve ülke unsurundan ayrı üçüncü bir unsur olarak karşımıza çıkar. OKANDAN Recai G., Umumi Amme Hukuku, İstanbul 1968, s. 738 v.d.; ZABUNOĞLU Yahya Kazım, Kamu Hukukuna Giriş, Ankara 1973, s. 41 v.d.; YAYLA Yıldızhan, Anayasa Hukuku Ders Notları, İstanbul 1985, s. 18; ALDIKAÇTI Orhan, Milli Egemenlik Kavramının Fikri Gelişmesi Paneli, 22. 05. 1986, TBMM Kültür ve Sanat Kurulu Yayınları, No. 23, s. 28.
- ³ GÜRBÜZ Yaşar, Milli Egemenlik Düşüncesinin Gelişimi Paneli, İzmir 12.05.1986, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No. 23, s. 28.
- ⁴ BAŞGİL Ali Fuat, Esas Teşkilat Hukuku, c. 1, İstanbul 1960, s. 178-179; ISENSEE Joseph, "Gemeinwohl und Staatsaufgabenim Verfassungsstaat", in Handbuch des Staatsrecht der Bundes Republik Deutschland, B. III, Das Handeln des Staates, (Hrg. ISENSEE Joseph-KIRCHHOF Paul), Heidelberg 1988, p. 57, rdn 31; OSSENBUHL Fritz, "Gesetz und Recht-Die Rechts quellen demokratischen Rechtsstaat" in aynı p. 61, rdn 31, ZABUNOĞLU, s. 42-43.

örgüt 16. yüzyılın ürünüdür. Devletin bir unsuru olarak kabul edilen egemenlik kavramı da genel olarak bugünkü anlamıyla yine aynı yüzyılda ortaya çıkmıştır⁵.

Biz bu çalışmamızda egemenlik kavramının Batı'da İslamiyetten önceki Türk Devletleri ve İslam dünyasındaki gelişimine kısaca değindikten sonra esas itibariyle Osmanlı Devleti'ndeki egemenlik anlayışını inceleyeceğiz.

II. EGEMENLİK KAVRAMININ BATIDA GELİŞİMİ

Egemenliğin kaynağı başlangıçta Tanrı'da ve kutsal kaynaklarda aranmıştır. Bu konudaki görüşler Tanrı-Kral fikrinden başlayarak bir evrim geçirmiştir⁶. Avrupa'da Ortaçağ'a damgasını vuran feodal rejimde ise egemenlik sadece krala özgü olmaktan, yani kralın tekelinden çıkmıştır. Merkezi hükümet felce uğramış, kral sadece teorik olarak feodal hiyerarşinin başında yer almıştır⁷. Feodal sistemde egemenlik devlete ait olmayıp, toprak sahibi soylular arasında paylaşılmıştır. Kralın sahip olduğu yetki, imtiyaz ve fonksiyonların büyük bir bölümü kendi topraklarında feodal beylere geçmiştir⁸. Devletin ve onu temsil eden kralın elinde toplanması gereken yasama, yürütme, yargı, vergi ve asker toplama gibi hak ve yetkiler senyörlere devredilmiştir. Ülke farklı büyüklükte, çeşitli parçalardan oluşan yamalı bir bohça görünümündedir ve her bir parça ayrı bir hakimiyeti temsil etmektedir⁹. Ortaçağın sonları, yeniçağın başlarında uzun bir zaman şeridi içerisinde kral ve feodal beyler arasındaki güç mücadelesi Avrupa'da yapısal bir değişikliğe yol açmış¹⁰ ve bu değişiklik, güçlü bir merkezi otoritenin bulunmadığı feodal rejimden, güçlü merkezi krallıklara geçilmesine sebep

⁵ TEZİÇ Erdoğan, Milli Egemenlik İlkesinin Kabulü ve Gelişimi Paneli, İstanbul 05.05.1986, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No. 21, s. 10; KÖNİ Hasan, Milli Egemenlik Kavramının Fikri Gelişmesi Paneli, Samsun, 22.04.1986, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No. 17, s. 36; KAPANİ Münci, Politika Bilimine Giriş, Ankara 1983, s. 38; Bazı yazarlar ise söz konusu konularla ilgili görüşlerin 18. Yüzyıldan sonra ortaya çıkmaya başladığını kabul etmektedirler. KODAMAN Bayram, Milli Egemenlik Kavramının Fikri Gelişmesi Paneli, Samsun, 22.04.1986, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No. 17, s.25; ALDIKAÇTI, s. 15.

⁶ CİN Halil, Milli Hakimiyet ve Atatürk, Konya, 1985, s. 2; KAPANİ s. 48; GÜRBÜZ, S. 29.

⁷ ÖZÇELİK Selçuk, "Avrupa Feodalitesinin Siyasi ve İktisadi Mahiyeti", İ.H.F.M., c. XVI, sy. 1-4, 1950, s. 325.

⁸ CİN Halil / AKYILMAZ Gül, Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni, Konya 1995, s. 30; STRAYER Joseph R., "Feudalism in Western Europe", Feudalism in History, Connecticut 1965, s. 18; SARICA Murat, Fransa ve İngiltere'de Emredici Vekaletten Yeni Temsil Anlayışına Geçiş, İstanbul 1969, s. 10-11.

⁹ CİN / AKYILMAZ, s. 31; ÖZÇELİK, s. 325-326.

¹⁰ SEIDLER, s. 71.

olmuştur. Böylelikle ulus devlet doğmuştur¹¹. Bu uzun ve çetin mücadele sırasında egemenlik kavramı, krallar tarafından ülke içinde kendi iktidarına rakip olabilecek bir iktidar, ülke dışında da kendilerinden üstün bir kudret tanımadıklarını ifade eden bir hukuki formüle dönüşmüştür¹².

Egemenlik kavramını tanımlayarak, sistematik bir hale koyan ve bir teori haline getiren Fransız hukukçu Jean Bodin¹³ olmuştur. Bodin, "Devletin Altı Kitabı" (Les Six Livres de la Republique) isimli eserinde egemenliği, içte insanlar üzerinde sınırlanamayan mutlak ve üstün bir iktidar, dışta ise bağımsız bir kudret olarak tanımlamıştır¹⁴. Ancak Bodin'in ortaya attığı egemenlik kavramı bugün anladığımız manada bir egemenlik kavramı değildir, yalnızca güçlü bir kralın gücünü daha da artırmak, merkezi gücü daha da geliştirmek amacına hizmet etmektedir¹⁵. Dolayısıyla bu tanım bölünmez, devredilmez, tek elde toplanan bir egemenlikten bahsetmektedir.

Egemenliğin tek sahibini kral olmaktan çıkararak ve egemenliğe halkı ortak edenlerden birisi İngiliz düşünür John Locke'dur. Locke, toplumsal sözleşme kavramından hareketle, liberal devlet teorisini oluşturmuş ve kuvvetler ayrılığı fikrinin modern çağda ilk belirtilerini ortaya koymuştur¹⁶. Fransız düşünür Montesquieu ise 1748'de yayımlanan "Kanunların Ruhunu" (De l'Esprit des Lois) isimli eserinde, bir devlette fertlerin hak ve hürriyetlere sahip olabilmelerinin, hürriyet düzeni içerisinde yaşayıp, hak ve hürriyetlerinin teminat altına alınmasının yasama, yürütme ve yargının birbirinden ayrılmasıyla mümkün olabileceğini savunmuştur¹⁷.

¹¹ TEZİÇ, s. 10.

¹² KAPANİ, s. 35.

¹³ SCHINDLER, s. 112; BENN Stanley / PETERS Richard, Social Principles and the Democratic State, London 1958, s. 257.

¹⁴ AKIN F. İlhan, Kamu Hukuku, İstanbul 1980, s. 95-96; ÖZAY İl Han, "XVI: Yüzyıl ve Sonrası Batı Avrupa Ülkeleri Kamu Yönetimi Tarihine İlişkin Notlar - Çağrışımlar", İHİD, y. 1, sy. 2, 1980, s. 75; OKANDAN, s. 523; KAPANİ, s. 35.

¹⁵ KÖNİ, s. 34.

¹⁶ ALDIKAÇTI Orhan, Milli Egemenlik Düşüncesinin Gelişimi Paneli, İzmir, 12.05.1986, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No. 23, s. 17. AKYILMAZ Bahtiyar, "Tarihin Gelişimi İçinde ve Özellikle Montesquieu'da Kuvvetler Ayrılığı", Prof. Dr. Halil CİN'e . Hizmet Yılı Armağanı, s. 21. Locke'un teorisinde en üstün iktidarın yetkileri keyfi ve sınırsız değildir. Siyasi toplum bir sözleşme sonucunda teşkil edilmiştir ve belli bir amacı vardır. Bu amaç da siyasi toplumun kurucusu ve üyesi olan fertlerin topluma dahil olurken kendilerine sakladıkları vazgeçilmesi imkansız olan can güvenliği, mülkiyet gibi haklarının serbestçe kullanılmalarının sağlanması ve teminat altına alınmasıdır. Eğer devlet, kendisine tanımış olan üstün iktidarı bu amaçlara aykırı şekilde kullanırsa, toplumsal sözleşmeye uymamış ve onu bozmuş olur. OKANDAN Recai Galip, Devletin Menşei, İstanbul 1945, s. 94; AKBAY Muvaffak, Umumi Amme Hukuku Dersleri, Ankara 1958, s. 31; DEL VECCHIO Del Giorgio, Hukuk Felsefesi Dersleri (Çev. Sahir Erman), İstanbul 1952, s. 98; KAPANİ, s. 32.

¹⁷ ALDIKAÇTI, s. 17; Geniş bilgi için bkz. AKYILMAZ, s. 49 v.d.

Halk egemenliği teorisi¹⁸,nin kaynağını ise Jean Jacques Rousseau'nun "Sosyal Sözleşme" (Contract Sociale) isimli eseri oluşturmaktadır. Rousseau'nun sosyal sözleşme teorisine göre insanlar tabiat halinde fiilen sahip oldukları bütün haklarından toplum lehine vazgeçerek bu hakların hepsini topluma devretmektedirler¹⁹. Sosyal sözleşme ile bütün kuvvet ve kudretlerini "genel irade" denilen tek bir iradenin yüksek idaresi altında birleştiren halk kolektif bir varlık vücuda getirmektedir ve toplumda herkes genel iradeye tabidir. Sosyal sözleşmeye göre kurulmuş devlette kanunlar genel iradenin ifadesidir. Genel irade topluluk içinde egemen kudrete sahiptir ve egemenlik halkın genel iradesi demektir. Bu nedenle bölünemez, devredilemez, sınırlanamaz²⁰. Rousseau'ya göre 10 bin vatandaştan oluşan bir devlette egemenlik kolektiftir, her vatandaş egemenliğin 10 binde 1'ine sahiptir; her vatandaş aynı zamanda hem egemen hem de üstün egemenliğe boyun eğendir. Kendisi egemenliğin 10 binde birine sahiptir ama bu hisseyle egemenliğin tümüne katıldığından tümünün gücüne de sahip olur²¹.

Rousseau'nun halk egemenliği kavramına karşılık Fransız İhtilali'ni gerçekleştiren ve burjuva olarak nitelendirilen öncü güç, egemenliğin bütün bir millete ait olduğunu ifade etmiştir²². Fransız İhtilali'nin ürünü olarak kabul edilen milli egemenlik teorisinde egemenliğin, yani ülke içindeki en yüksek buyurma kudretinin sahibi millettir. Bu teoride millet, bir tüzel kişi olarak nitelendirilmekte ve halk kavramından ayırđ edilmektedir. Halk belli bir anda belli bir ülkede yaşayan insanların toplamı olduğu halde millet, sadece halkla özdeşleştirilemeyen, milli topluluğun geçmişini ve geleceğini içine alan ayrı bir varlık, bir tüzel kişidir²³.

26 Ağustos 1789 tarihli Fransız İnsan ve Vatandaşlık Hakları Bildirgesi'nin 3. Maddesinde de "Egemenlik millete aittir. Hiç bir fert veya

¹⁸ Milli egemenlik ile halk egemenliği kavramının birbirinden ayrı olduğu Carre de Malberg tarafından ileri sürülmüş ve pek çok kamu hukukçusu tarafından da kabul görmüştür. ÖZÇELİK s. 80.

¹⁹ ABADAN Yavuz, Devlet Felsefesi, Seçilmiş Okuma Parçaları, Ankara 1959, s. 367; ERİM Nihat, Umumi Amme Hukuku Dersleri, Ankara 1942, i, 192.

²⁰ ROUSSEAU, Sosyal Sözleşme, (Çev. Vedat Günyol), MEB Yayınları, No. 875, İstanbul 1989, s. 31; LÜTEM İlhan, Egemenlik Kavramı ve Devletlerarası Hukuk, Ankara 1947, s. 22; SABINE George, Yeni Çağ, (Çev. Alp Ökten), c. 3, Ankara 1969, s. 278-279; ARSAL Sadri Maksudi, Hukuk Felsefesi Tarihi, Ankara 1946, s. 217-218; HUGHES Paul / FRIES Robert, Readings in Western Civilization, Ames-Iowa, 1956, s. 146-147.

²¹ GÜRBÜZ, s. 31; TEZİÇ, s. 11; HUGHES / FRIES, s. 146-147.

²² TEZİÇ, s. 12.

²³ ÖZBUDUN Ergun, 3. Milli Egemenlik Sempozyumu ve Paneli, Ankara 24.04.1987, TBBM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No 31, s. 20.

uzuv ve makam milletten gelmeyen otoriteyi kullanamaz"²⁴; ilkesi konularak milli egemenlik pozitif bir hukuk müessesesine dönüştürülmüştür. 3 Eylül 1791 tarihli Fransız Anayasası da "egemenlik tekdir, bölünemez, vazgeçilemez, zamanaşımına uğramaz. Egemenlik millettir, halkın hiç bir bölümüne, bir kişiye devredilemez, bütün yetkiler yalnızca millettendir"²⁵ derken aynı ilkeyi vurgulamıştır.

III. ESKİ TÜRKLERDE EGEMENLİK ANLAYIŞI

İslamiyet'ten önceki Türk Devletlerinin egemenlik anlayışı Osmanlı Devleti'nin egemenlik anlayışını biçimlendiren en önemli unsurlardan birisi olmuştur. Bu sebeple Türk devletlerinin egemenlik anlayışlarının üzerinde durmak yararlı olacaktır.

Türklerin İslam öncesi egemenlik düşüncesinde egemenliğin kaynağı ilahidir ve Gök Tanrı'dır²⁶. VII-IX. Yüzyıllarda Göktürkler ve Uygurlardan kalan belgeler, yazıtlar ve kağanların ünvanları, yalnız hanlık egemenliğinin değil, han'ın şahsının da kutsal karakter taşıdığını belirtmektedir²⁷. Belgelere göre han kut taşımaktadır ve aynı anlayış Milattan önceki Hun İmparatorluğunda da mevcuttur. Bilge Kağan Orhun Kitabelerinde "Tengri yarlıkadun için (ö)züm katum bar için kağan olırtım" derken hanlığını Tanrının inayetine ve şahsındaki kuta dayandırmaktadır²⁸.

Asya Hun İmparatoru'nun ünvanı, "Gök Tanrı tarafından tahta çıkarılmış Hunların büyük hakanı" olarak geçmektedir²⁹. Aynı ünvan ve anlayış değişik ifadelerle de olsa diğer Türk devletlerinde de devam etmektedir. Bilge Kağan Orhun Kitabelerinde kendisini "Ben Tanrı'ya benzer Gök tarafından tahta çıkarılmış Bilge Kağan" ifadeleriyle tanıtırken,

²⁴ Art. 3 "The source of sovereignty lies essentially in the Nation. No corporate body, no individual may exercise any authority that does not expressly emanate from it". BRAHAM Randolph L., Documents on Major European Governments, New York 1966, s. 58.

²⁵ GÜRBÜZ s. 30.

²⁶ ARSAL Sadri Maksudi, Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul 1947, s. 265-266; CİN / AKYILMAZ, s. 169; KODAMAN, S. 28.

²⁷ İNALCIK Halil, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", SBFD, c. XIV, sy. 1, 1959, s. 73; MUMCU Ahmet, Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl, Ankara 1985, s. 36.

²⁸ İNALCIK, s. 74. Karşı görüşe göre hakan mukaddes bir kimse değil, ulu mübarek bir kimsedir. Hakanın Allah tarafından seçilerek kendisine kut verilmesi teokratik bir anlam taşımayıp daha ziyade Allah'ın böyle takdir etmiş olmasıyla açıklanabilir. AYDIN Mehmet Akif, Türk Hukuk Tarihi, İstanbul 1996, s. 13.

²⁹ ÖGEL Bahattin, Türklerde Devlet Anlayışı, (13. Yüzyıl Sonlarına kadar), Ankara 1982, s. 40.

Uygurlarda “Gün ve Ay Tanrı’dan kut bulmuş kağan” ünvanına rastlanmaktadır³⁰.

Eski Türklerde han ünvanını ancak Tanrı’nın kut göndermiş olduğu bir soy taşıyabilir, dolayısıyla hanlık belirli bir aileye verilmiştir ve bu ailenin üyeleri irsi olarak yöneticilik hakkına sahiplerdir³¹. Kendisine Tanrı tarafından kut verilmiş olan ailenin bütün erkek üyeleri aynı kanı taşıdıklarından, hepsi hükümdar olmak bakımından eşit konumdadırlar³². Bu sisteme eski Türklerde “Ülüş” sistemi denilmiştir³³. Böylelikle egemenliğin kaynağı tek olmakla birlikte, siyasi hayatta egemenlik parçalanabilmekte ya da bölünebilmektedir. Ülüş sistemi gereğince ülke doğu-batı (Göktürkler), güney-kuzey (Hunlar), iç-dış (Oğuzlar) şeklinde ikiye ayrılmakta ve bir kısmının idaresi hakana bırakılırken, diğer kısım hükümdar ailesinden bir kişi genellikle de hakanın kardeşi tarafından idare edilmektedir³⁴. Burada kayda değer olan nokta imparatorluğun hanedan üyeleri arasında özel mülk kurallarına tabi tutularak üleşilmesidir³⁵. Oğuz Han menkıbesi, ülkenin oğullar arasında taksimi geleneğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Önemle vurgulanması gerekir ki her ne kadar Türk devletleri ikiye ayrılmakta ise de egemenlik daima bir tarafta olmakta, diğeri ona tabi bulunmaktadır. Örneğin Göktürklerde hakan doğuya hükmetmekle birlikte, batı da ona tabi bulunmaktadır. Ögel bu tür idareye “koşulu kağanlık” ismini vermiştir ki burada koşulu diğer tarafa bağlı anlamındadır³⁶. Yalnız ülüş sisteminin Türk devletlerinin kısa zamanda parçalanmasına sebep olduğu da bir gerçektir.

Bir diğer önemli nokta İslamiyet’ten önceki Türk devletlerinde saltanatın intikali konusunda bir kuralın oluşmaması ve han olmanın hanedan üyelerinin talihine kalmasıdır³⁷. Yani eski Türklerde hanedan içindeki en yaşlı erkek üyenin ya da hanın oğullarından en büyüğünün tahta geçmesi gibi bir ilke yerleşmemiş, oğullar ve kardeşlerin aynı derecede tahta geçme hakkına sahip oldukları kabul edilmiştir. İşte bu nokta da hakan öldüğü zaman yerine kimin geçeceği konusunda kurultay ve seçilecek kişinin şahsi özellikleri önemli rol oynamaktadır. Han öldüğü zaman beylerden oluşan kurultay hakanı seçer hatta bazı kaynaklara göre bu seçime

³⁰ ÖGEL, s. 40-56; AYDIN, s. 13.

³¹ İNALCIK, s. 74; MUMCU, s. 36; CİN Halil, Milli Hakimiyet ve Atatürk, Konya 1985, s. 3.

³² MUMCU, s. 186.

³³ İNALCIK, 82 v.d.

³⁴ AYDIN, s. 14.

³⁵ İNALCIK, s. 83.

³⁶ ÖGEL Bahattin, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul 1988, s. 440-441.

³⁷ MUMCU, s. 186; İNALCIK, S. 70, Bilge Kağan kendisine ait kitabede “Tanrı irade ettiği için ve kendi talihim olduğu için hakan mevkiine oturdum” der.

kurultayın toplandığı yerdeki halkta katılabilir³⁸. Burada unutulmaması gereken nokta herkesin seçilme hakkına sahip olmaması, seçimin han ailesine mensup kişiler arasında yapılmasıdır. Kutadgu Bilig'e göre "Tanrı kime beylik işini verirse, ona işi ile mütenasip akıl ve gönül de verir"³⁹. İyi bir han memleketini düzene sokar, halkını zenginleştirir, devletin hazinesini doldurur, düşmana boyun eğdirir, yeterli bilgi ile memleketi idare eder⁴⁰. Tüm bu özelliklerden anlaşılacağı üzere Han'ın belirlenmesinde liyakatin özel bir önemi vardır. Bunu takdir edecek olan da kurultaydır. Yeni hakanın seçildiği kurultayda hakan ak bir keçenin üzerine oturtulur ve dört uruğ beyi ak keçenin birer ucundan tutarlar ve hakana ne kadar süre görevde kalacağı sorulur, adil bir yönetim göstereceğine dair söz verdirilir. Bu tören sırasında yapılanlar adeta bir çeşit yetki devri niteliğindedir⁴¹.

Eski Türk devlet anlayışına göre il'in (devlet) mevcudiyeti hakimiyetin varlığına bağlıdır ve hakimiyet esas itibariyle birlikte Han'da toplanmakla birlikte beyler ve halk (budun) da kısmen hanın egemenliğini sınırlandırabilmektedir. Arsal'a göre hakimiyetin odak noktası handır, beyler daha sınırlı bir şekilde, halksa muayyen zamanlarda egemenlik yetkisini kullanabilir⁴².

Eski Türklerde hanın yetkilerine baktığımız zaman, siyasi ve idari yapının en üstünde bulunan ve mutlak yetkilere sahip olan bir şahsiyet olduğunu görürüz. Herkes hana itaat etmekle mükelleftir. Han ili törelere göre idare eder, yeni kanunlar koyabilir, yüksek memurları tayin ve azledebilir, savaş zamanı ordunun kumandanıdır, yargı yetkisi vardır, gerek gördüğünde bazı suçluları bizzat kendisi yargılar⁴³. Bu yapıda kurultay sahip olduğu egemenlik parçasını hakanı görevlendirerek kullanır. Burada bir seçim ya da onama mekanizması söz konusudur ve hakanın meşruiyet temelini hazırlamaktadır⁴⁴. Bunun dışında yılda üç kez toplanan kurultaylarda idari ve askeri kararlar alınsa ve törede değişiklikler yapılsa da esas itibariyle egemenliğin sahibi Han'dır. Han ile budun (halk) arasındaki ilişki ise egemenliğin paylaşılmasından ziyade Han'ın millete karşı ödevlerinin, sorumluluklarının olması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Türk devlet geleneğine göre Hakan'ın en önemli görevi ise adil bir yönetim

³⁸ ARSAL, s. 270.

³⁹ Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, (Çev. Reşit Rahmeti Arat), Ankara 1988, md. 193.

⁴⁰ Kutadgu Bilig, md. 1925-1927.

⁴¹ HASSAN Ümit, "Eski Türk Devletlerinde Halk-Yönetim İlişkileri", 3. Milli Egemenlik Sempozyumu ve Paneli, Ankara, 24.4.1997, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No. 31, s. 42.

⁴² ARSAL, s. 226.

⁴³ ARSAL, s. 269; MUMCU s. 23; AYDIN, s. 15.

⁴⁴ HASSAN, s. 41.

izlemek, adil davranmaktır⁴⁵. Siyasal tahlilde Hakan ve beyler bir tarafta, kendilerine budun denilen halk öte yandaymış gibi statik ayrımlar da çok fazla anlamlı değildir. Zira Hakan sürekli olarak budunla sıcak ilişkiler içinde olmayı, onların mutluluk ve refahını sağlamayı hedeflemektedir.

IV. İSLAM HUKUKUNDA EGEMENLİK ANLAYIŞI

İslam'a göre egemenliğin sahibi Allah'tır. Kur'an bu konuyu çok açık ve kat'i bir şekilde ortaya koymaktadır⁴⁶. Kur'an Allah'ın insanlar üzerinde ortağı, rakibi olmaksızın hakimiyet hakkına sahip olduğunu tekrar tekrar beyan eder⁴⁷. Kur'an'a göre kadir-i mutlak olan Allah'tır. Hiç kimseye başvuramaz, hiç kimseye hesap vermez. Bütün otoritenin kaynağı ve sebebi O'dur. Otoritesi ve kudreti sınırlanamaz, kısıtlanamaz olan tek O'dur⁴⁸.

İslam'da hakimiyetin gerçek sahibi Allah olmakla birlikte İslam toplumunu yönetmek üzere bir vekil tayin edilmiştir ki bu da halifedir. Halife hiç bir zaman egemenlik hakkının gerçek sahibi değildir. Çünkü Allah bu hakkı kimseye devretmemiştir. Halife en fazla, Allah'ın resulü olan peygamberin halefi olmak sıfatıyla, İslam toplumunu yöneten bir devlet başkanıdır. Toplumunu yönetme hakkı da şeriatla sınırlanmıştır. Yetkileri hiç bir zaman sınırsız değildir, çünkü halife egemenliğin doğrudan doğruya sahibi değildir⁴⁹.

İslam hukukuna göre halife seçilecek kişilerin belirli özelliklere sahip olmaları gerekir⁵⁰. Ancak gerek Kur'an-ı Kerim'de gerek Peygamberin sünnetinde devlet başkanının seçimi ile ilgili doğrudan bir hüküm yoktur. Sünni hukukçular halifenin tespitinde seçim ve veliahd usulünü (yani halifenin kendisinden sonra gelecek kişiyi tayin etmesi) meşru yollar olarak kabul etmişlerdir⁵¹.

⁴⁵ HASSAN, s. 42.

⁴⁶ MEVDUDİ Ebul-a'la el, İslam Anayasası Tedvini Esasları, (Çev. İhsan Toksarı, İstanbul 1969, s. 20 v.d.; KARAMAN Hayrettin, Mukayeseli İslam Hukuk, c. I, İstanbul 1986, s. 58-59.

⁴⁷ Allah'ın mutlak hakimiyetini ifade eden ayetler Kur'an-ı Kerim'in çeşitli yerlerine serpiştirilmiştir. "De ki: Ey mülkün sahibi Allah, mülkü kimden dilersen ondan alırsın, kimi dilersen onun kadrini yükseltir, kimi dilersen onu alçaltırsın, hayır yalnız senin elindedir; şüphesiz ki Sen her şeye kaadirsın" Al-i İmran: 3/26; "Haberiniz olsun ki yaratmak da emretmek de O'na mahsustur", El-A'raf, 54. Ayet; "Dilediğini yapıcıdır", Hud, 107. Ayet.

⁴⁸ MEVDUDİ, s. 20; Ebu'l-a'la MEVDUDİ, İslam Nizamı, İstanbul 1978, s. 291.

⁴⁹ ÜÇÖK Coşkun / MUMCU Ahmet / BOZKURT Gülnihal, Türk Hukuk Tarihi, Ankara 1996, s. 169; MEVDUDİ, İslam Nizamı, s. 295; MUMCU s. 185.

⁵⁰ Halife olacak şahıs müslüman, temyiz kudretine sahip, baliğ, erkek, adil, kifayet sahibi, vücutça sağlam ve bazı tartışmalar olmakla birlikte Kureyş kabilesinden olmalıdır.

⁵¹ ÖZÇELİK Selçuk, "İslam Hukukuna Göre Hükümdarın Hukuki Durumu", İ.Ü.H.F.D. Tahir Taner'e Armağan, İstanbul 1956, s. 551 v.d.; CİN Halil/AKGÜNDÜZ Ahmet, Türk Hukuk Tarihi, c. I, Kamu Hukuku, İstanbul 1990, s. 208-209; AYDIN, s. 129 v.d.;

Nazari olarak halifelik hemen hemen tamamen dünyevileştirilmiş bir kurumdur ve halife tek olmalıdır. Yani İslami anlayışa göre egemenlik bölünemez⁵². Halife olacak şahsın devlet reisliği makamına geçmesini temin eden siyasi bir mukavele (imamet sözleşmesi), söz konusudur. Bu sözleşme hükümdarı seçme özelliği ve yetkisi olan ehl-i hall ve'l akd⁵³ ile halife olmak için gerekli şartlara sahip olan şahıs arasında inikad eder⁵⁴. İmamet sözleşmesi biraz önce belirttiğimiz gibi biat ve veliaht usulü ile kurulur, halife halifelik özelliklerini kaybederse aradaki sözleşme de sona erer.

İslam devletinde halifeler her ne kadar egemenliğin gerçek sahibi olmasalar da geniş yetkiler kullanmışlardır. Halifeler sınırlı yasama yetkisinin yanısıra⁵⁵ yürütme ve yargı yetkisine sahip olmuşlardır.

IV. OSMANLI DEVLETİ'NDE EGEMENLİK ANLAYIŞI

Osmanlı Devleti'nin egemenlik anlayışı değişik dönemlerde farklı özellikler göstermiştir. Fatih'e kadar hakim olan egemenlik anlayışı Fatih'le birlikte önemli değişikliklere uğramıştır. Ancak 1876'da Kanuni Esasi yürürlüğe konuluncaya kadar esas itibariyle egemenliğin tek sahibi olarak padişah görülmüştür. Bununla beraber 1860'lardan itibaren Fransız İhtilali'nin de etkisiyle millet egemenliği-halk egemenliği kavramları bir kısım Osmanlı aydınları tarafından telaffuz edilmeye başlanmıştır. 1876 yılında Kanuni Esasi'de her ne kadar hakimiyetin Osmanlı sülalesine ait olduğu belirtilse de yavaş yavaş egemenliğe yeni ortaklar belirlenmeye başlamıştır. II. Meşrutiyet döneminde yapılan 1909 değişiklikleri ile ise artık egemenlik padişahın halka doğru yola çıkmıştır.

1. Fatih'e Kadar Osmanlı Devleti'nde Egemenlik Anlayışı

Osmanlı Devleti'nin kurucusu olan Osman Gazi bir taraftan Kayı boyu ve Oğuz kolu yoluyla Türk hakimiyet anlayışına⁵⁶, öte taraftan da

AYDIN Mehmet Akif, "Devlet Başkanının Tayin Usulü", İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları, İstanbul 1996, s. 145 v.d.

⁵² MUMCU, s. 185.

⁵³ "Ehl-i hall ve'l akd" kelime anlamı olarak bir meseleyi bağlayıp çözenler demektir. Maverdi ve Ebu ya'la el-Ferra halifeyi seçecek kişilerin alim, adil, rey ve tedbir sahibi olmaları gerektiği görüşündedirler. AYDIN, Hukuk Tarihi, s. 129-130. Sünni hukukçular halifeyi seçecek ehl-i hall ve'l akd'in sayısı konusunda görüş birliği içinde değillerdir. Bir kişinin seçmesi yeterli diyenler olduğu gibi, seçici heyetkilerin çoğunluğunun ya da devlet merkezindeki ehl-i hall ve'l akd'in seçmesi gerekir diyenler de vardır. AYDIN, Devlet Başkanının tayin usulü, s. 145-146.

⁵⁴ ÖZÇELİK, Hükümdar, s. 144; KHADDURI Majid, War and Peace in the Law of Islam, Baltimore 1955, s. 11 v.d.; AYDIN, Devlet Başkanının Tayin Usulü, s. 145 v.d. MEVDUDI, İslam Nizami, s. 312.

⁵⁵ İslam hukukunda kanun koyucu Allah ve O'nun peygamberi olduğu için halifenin yasama yetkisi sınırlıdır ve asli kaynaklar da düzenleme yapılmamış olan konularda örfi hukuk yapma yetkisi vardır.

kendisine hakimiyetin sembolü olan bayrak, kılıç, at ve davul yollayan ve otoritesini Abbasi halifesinden alan Selçuklu Sultanı vasıtasıyla İslami hakimiyet anlayışına bağlanarak bir senteze ulaşmaya çalışmıştır⁵⁷. Ancak Fatih'e kadar olan dönemde eski Türk devletlerinin egemenlik anlayışı kabul edilerek hanedanın bütün erkek üyelerinin padişah olma konusunda eşit hakka sahip oldukları ilkesi geçerli olmuş (ülüş sistemi) ve tahta kimin geçeceği konusunda kesin bir kural konulamamıştır⁵⁸. Burada önemle vurgulanması gerekir ki Osmanlı Devleti'nde hükümdar olabilme ve dolayısıyla egemenlik hakkı Osmanlı ailesinin erkek üyelerine aittir. Bu egemenlik anlayışı o kadar yerleşmiştir ki Osmanlı hanedanını devletin başından uzaklaştırmak yolunda Osmanlı tarihi boyunca ciddi bir harekete rastlanmamaktadır⁵⁹. Eğer bir hoşnutsuzluk varsa bu tahttaki padişaha karşı gösterilmiş, o tahttan indirilirken Osmanlı ailesinden bir başka kişi padişah olmuştur⁶⁰.

Fatih'e kadar olan dönemi egemenlik kavramı açısından tahlil edersek üç önemli özelliğin altını çizmemiz gerekir. Bu özelliklerden birincisi yukarıda da belirttiğimiz gibi ülkenin hükümdar ailesinin ortak malı kabul edilmesi, buna karşılık tahta kimin geçeceği konusunda kesin bir kural konulamamasıdır. Eski Türklerdeki üleş sistemi geçerliliğini korumaktadır. Bu yüzden Osman Bey yönetimi ele geçirme hakkını kendisinde gören amcası Dündar Bey'i öldürmek zorunda kalmıştır⁶¹. Olay son derece dikkate değerdir ve devletin kuruluş anında Orta Asya egemenlik anlayışına bağlı olduğunu göstermektedir. Zira amca da yeğeni kadar beylikte hakkı olduğunu iddia etmiştir. Osman Bey'in yerine büyük oğlu Orhan Bey

⁵⁶ Bu konudaki rivayetler özellikle II. Murad'ın ilk saltanat yıllarında ortaya çıkmış olan tarihi terkiplerde görülmektedir. Bu terkiplerde Osman Bey'in soyunu Oğuz Han'a çıkaran bir şecere düzölmüştür. Osman Gazi, Oğuz Han'ın büyük oğlu Günhan'ın oğlu Kayı Han'dan inmektedir. İNALCIK, s. 78.

⁵⁷ KODAMAN, s. 28-29.

⁵⁸ Hükümdar çıkarma hakkını elinde tutan bir ailenin hangi üyesinin tahta oturacağını belirlemek için çeşitli yöntemler vardır. Bunlar; 1. Hükümdarın en büyük oğlunun onun yerine geçmesi (Primogenitur yöntemi) 2. Ailenin en yaşlı üyesinin tahta çıkması (Seniorat yöntemi) 3. Hükümdarın yerine geçecek olan kişiyi ailenin önceden belirlemesi 4. Devlet ileri gelenlerinin aile içinden birini seçmeleri.

⁵⁹ Günümüzde bazı çalışmalar II. Mahmud döneminde Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın düpedüz bir hanedan değişikliği denemesinde bulunduğunu iddia e.mektedirler. Bkz. Mehmet Şükrü, The Foreign Policy of Mahmud II and the First Mehmed Ali Crisis 1808-1833, London School of Economics 1989 (Doktora Tezi)

⁶⁰ UÇOK/MUMCU/BOZKURT, s. 182.

⁶¹ UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi c.I, Ankara 1988, 103-104; DANİŞMEND İsmail Hami, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c.I, İstanbul 1947, s. 6-7.

babasının vasiyeti ve Ahiler topluluğunun kararıyla hükümdar olmuştur⁶² (1324). Orhan Bey'in tahta geçmesi ülüş sisteminin büyük oğula tanıdığı imtiyazın bir sonucudur⁶³. Orhan Bey'den sonra ise Murad, İbrahim Bey'den küçük olduğu halde, güçlü kişiliği dolayısıyla devlet ileri gelenlerinin (ahiler-vezirler) önerisi ile hükümdar olmuştur. Fakat Murad'ın kardeşleri Halil ve İbrahim bu seçime itiraz ederek başkaldırmışlardır⁶⁴. I. Murad'ın oğlu Savcı Bey'in babasına isyan etmesi ve bunun sonucunda katlettilmesi Osmanlı egemenlik anlayışı açısından son derece dikkate değerdir ve padişahın oğlunun, babası hayattayken bile egemenlik üzerinde hak iddia etmesinin mümkün olduğunu göstermektedir⁶⁵.

I. Murad'ın oğlu olan Yıldırım Bayezid büyük evlat olduğu için değil, üstün nitelikleri dolayısıyla savaş alanında devlet ileri gelenlerince padişah seçilmiş ve gene onların kararı ile saltanatta söz sahibi olmaması için kardeşi Yakub Bey'i öldürtmüştür⁶⁶.

I. Bayezid'i takip eden Fetret Devri, eşit derecede egemenlik hakkına sahip şehzadelerin kanlı didişmelerine yol açmış, Çelebi Mehmed tarafından İsa ve Musa, Musa tarafından da Süleyman katledilmiş ve I. Mehmed devletin birliğini yeniden kurmuştur⁶⁷. 1421 yılında Ölmeden önce büyük oğlu Murad'ı padişah yapmalarını devlet büyüklerine öneren I. Mehmed'in isteği kabul edilmişse de II. Murad'a karşı amcası ve kardeşi direnmişlerdir. II. Murad'ın yerine hükümdar olan ve çok güçlü kişiliği ile merkezi Osmanlı padişahı tipini yaratan II. Mehmed bile tahta geçme konusunda belirli bir kural koyamamıştır.

Fatih'e kadar büyük oğlun hükümdar olması konusunda bir eğilim mevcut olsa da bir kural halini alamamıştır. Eski Türk adetlerine göre büyük oğula sınır kuvvetlerinin kumandası verildiğinden beyliğe genellikle büyük oğullar geçmiştir. Osmanlı Devleti'nde de ilk devirlerde esas kuvvetler

⁶² UZUNÇARŞILI, c.I, s. 496-497; ÖZCAN Abdülkadir, "Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi ve Nizam-ı Alem için Kardeş Katli Meselesi", İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi sy. 33, İstanbul 1982, s.17.

⁶³ İNALCIK, s. 87-88.

⁶⁴ UZUNÇARŞILI, c.I, s.160 v.d.; DANIŞMEND, c.I, s. 33; İNALCIK, s. 91.

⁶⁵ MUMCU, s. 190; DANIŞMEND, c. I, s. 69; UZUNÇARŞILI, c. I, s. 142 v.d.; ÖZCAN s. 17.

⁶⁶ ÜÇOK/MUMCU/BOZKURT, s. 183; ÖZCAN, s. 17-18; MUMCU, s. 190-191; İNALCIK, s. 82; İNALCIK Halil, Osmanlı Hukukuna Giriş Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları, SBF, c. XIII, sy. 2, 1958, 115; DANIŞMEND, c. I, s. 83. Kosova savaşı devam ederken düşmanla savaşıyan Yakup Çelebi'nin öldürtülmesinin sebebi Orta Asya devlet anlayışıdır. Bu kardeşin de tahtta eşit hakkı bulunduğunu bilen devlet erkanı, o kritik durumda ordunun bir bölümünü elinde tutan bu şehzadenin babasının ölümünden haberdar olmasını yerinde görmeyerek boğdurulmasına karar vermiştir.

⁶⁷ UZUNÇARŞILI, c. I, s. 338-344; DANIŞMEND, c. I, s. 152-166.

Osmanlı Devleti'ne yerleştirmektedir. Ancak henüz Osmanlı ailesi içinden kimin tahta geçeceği konusunda kesin bir kural geliştirilememiştir.

Fatih'in merkezi otoriteyi güçlendirmek ve egemenliğe ortak olabilecek yeni grupların ortaya çıkmasını önlemek için aldığı tedbirlerden birisi de "kul"⁷⁶ sistemini yaygın bir biçimde uygulayarak önemli devlet adamlarını ve özellikle vezir-i azamları kullar arasından seçmesidir⁷⁷. Fatih devrine kadar önemli devlet görevlileri özellikle vezirler ve vezir-i azamlar Müslüman-Türk soylu aileler arasından seçilmiştir. Güçlü ailelere sahip olan bu devlet adamları bir yandan padişahların geniş yetkilerini sınırlayan bir kontrol mekanizması görevini görürlerken öte yandan da bir önceki alt başlıkta üzerinde durduğumuz gibi hanedan ailesi içinden kimin tahta geçeceğini belirlemede büyük rol oynamışlardır. Hatırlanacağı üzere Çandarlı Halil Paşa II. Mehmed'in ilk hükümdarlığı döneminde tahttan inip bir kez daha babası II. Murad'ın tahta çıkmasına etkili olmuştur. Fatih İstanbul'u fethettikten sonra bu olayın sağladığı büyük prestijle iktidarını fiilen sınırlandıran Çandarlı Halil Paşa'yı ortadan kaldırmıştır⁷⁸. Bu olaydan sonra da vezir-i azamlar güçlü Türk ailelerden değil, kullar arasından seçilmiştir. Padişahın kulu olan devşirme kökenli devlet adamlarına çok geniş yetkiler devredilmiş, buna karşılık padişahın kölesi olarak kabul edildikleri için hakim-i mutlak olan padişahın karşısında can ve mal güvenlikleri olmamıştır. Padişah kullarını herhangi bir direnme ve sorunla karşılaşmadan görevlerinden azledebilmiş, müsadere yoluyla tüm mal varlıklarına el koyabilmiş, yargılanmadan idam edebilmiştir⁷⁹. Çandarlı Halil Paşa'yı azledebilme gücünü Fatih'in ancak İstanbul'u fethettikten sonra bulduğu ve buna rağmen önemli tepkilerle karşılaştığı⁸⁰ düşünülürse,

⁷⁶ Kul sisteminin temeli I. Murad döneminde atılmıştır. Hristiyan reyanın erkek çocukları belirli kurallar çerçevesinde devşirilerek Müslüman-Türk kültürü üzerine yetiştirilmişler, bunların daha yetenekli olanları Saray'daki Enderun Mektebi'nde devlet hizmetleri için eğitilirken, bir kısmı da Acemi Oğlanlar Ocağı'nda yetiştirilerek Yeniçeri Ordusu'na katılmışlardır.

⁷⁷ Çandarlıların işbaşından uzaklaştırılmalarından sonra XVI. Yüzyılın sonlarına kadar Karamani Mehmet Paşa, Çandarlızade İbrahim Paşa, Piri Mehmet Paşa ve Manısalı Mehmet Paşa dışında 34 vezir-i azam devşirme kökenli olup kul sistemi içinde yer almışlardır. UZUNÇARŞILI İ.H., Osmanlı Tarihi, c. II, Ankara 1988, s. 11; Lord KINROSS, The Ottoman Centuries, The Rise and Fall of the Turkish Empire, New York 1977, s. 147.

⁷⁸ İNALCIK Halil, Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I, Ankara 1987, s. 132-136; İNALCIK, "Mehmet II", s. 511.

⁷⁹ MUMCU, s. 62 v.d.; ÜÇÖK/MUMCU/BOZKURT, s. 175-176.

⁸⁰ II. Mehmed Çandarlı'yı öldürmek için kuvvetli sebepler icat etmek mecburiyetinde kalmıştır. Onun İstanbul'un fethedilmesini istemediği ve Bizans'tan rüşvet aldığı yolunda söylentiler yayılmıştır. Ancak buna rağmen ölümü büyük üzüntü uyandırınca kamuoyuna taviz vermek için Çandarlı'nın düşmanlarını yönetimden uzaklaştırmış ve Osmanlı tarihinde devlet adamları için ilk defa görülen bir şey yaparak, müsadere edilen mal

kullardan seçilen vezir-i azamların padişahın gücünü ne kadar çok artırdığı kolayca anlaşılabilir. Bu şekilde padişahın karşısında egemenliği ve iktidarı paylaşacak bir kuvvet bırakmayan Fatih, diğer yandan vezir-i azamın kudretini arttırarak onu padişahın “vekil-i mutlak”ı haline getirmiş⁸¹ ancak hükümdar karşısındaki rolünü hiçe indirerek devlet idaresindeki merkezçiliği ve mutlaklığı koyulaştırmıştır⁸².

Devletin kudreti ve hükümdarın otoritesi arttığı ve egemenliğin bölünmezliği ilkesi kabul edildiği oranda Osmanlı padişahı insan-üstü bir nitelik kazanmaya başlamış, Saray’da dahi ancak sınırlı sayıda kimselere onunla konuşabilme, temas edebilme izni verilmiştir. Fatih, Divan-ı Hümayun toplantılarına başkanlık etmekten vazgeçerek⁸³ tebaasının işlerini kendisine ancak hükümet erkanının arzedebileceğini kanunlaştırmış, kendisi ile konuşma, elini öpme, bir mesele hakkında arzda bulunma haklarını ancak hükümet erkanına ve bazı yüksek Saray hizmetkarlarına bahşetmiştir⁸⁴.

Fatih döneminden başlayarak “egemenliğin bölünmezliği” anlayışının kabul edildiğini söylemiştik. Burada belki şu soru akla gelebilir: Acaba padişah ülkeyi yönetirken egemenliği paylaştığı bir organ var mıdır? Bilindiği üzere yine bu dönemde kurumsallaşmasını tamamlamış olan Divan-ı Hümayun’un hem yasama, hem yürütme hem de yargı yetkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla padişahla birlikte egemenliğe ortak olduğu düşünülebilir. Ancak şunu hemen belirtmek gerekir ki çağdaşı devletlerde ortaya çıkan Curia Regis, Magnum Concilium gibi organlar feodal beylerden oluştuğu için kralın egemenlik hakkına ortak olan kurumlar olarak belirdikleri halde, padişahın egemenlik ve yönetim hakkının kullanılmasına yardımcı olan, bizzat padişah tarafından tayin edilen görevlilerden oluşan Divan-ı Hümayun’un böyle bir fonksiyonu yoktur⁸⁵.

Fatih’in ölümünden sonra yerine büyük oğlu II. Bayezid geçmiş ancak kendisini ağabeyi ile tahta geçmekte eşit gören kardeşi Cem Sultan’la yıpratıcı bir mücadele içine girmiştir. II. Bayezid’in daha hayattayken, küçük

varlığını mirasçılara geri vermiştir. MUMCU, s. 65; UZUNÇARŞILI, c. I, s. 219-220, c. II, s. 9 v.d.

⁸¹ ÖZCAN, s. 33-34; İNALCIK Osmanlı Padişahı, s. 77.

⁸² MUMCU, s. 39; İNALCIK, “Mehmet II”, s. 512; İNALCIK, Osmanlı Padişahı, s. 77.

⁸³ Fatih döneminden itibaren padişahlar yavaş yavaş divandan çekilseler de Kanuni Süleyman’a kadar zaman zaman Divan-ı Hümayun toplantılarına başkanlık ettikleri görülmektedir. Hükümdarın Divan-ı Hümayun başkanlığından kesinlikle ayrılması Kanuni döneminde olmuştur. MUMCU Ahmet, Divan-ı Hümayun, Ankara 1986, s. 40.

⁸⁴ İNALCIK, Osmanlı Padişahı, s. 72. Fatih’in yaptığı değişikliklere örnek olarak kanunnamesinden şu madde nakledilebilir: “Ve Cenab-ı Şerifim ile kimesne ta’am yemek kanunum değildir. Meğer ki ehli iyalden ola. Ecdad-ı izamım vüzerasıyle yerler imiş. Ben ref etmişimdir. ÖZCAN, s. 45.

⁸⁵ CİN/AKYILMAZ, s. 197.

oğlu Selim'in aynı anlayışla başkaldırıp, babasını tahttan indirerek hükümdar olması ilginç bir gelişmedir⁸⁶. Yavuz Sultan Selim Memluklere karşı ilk zaferi kazanır kazanmaz Hadim'ül-Haremeyn-iş-Şerifeyn (Mekke ve Medine'nin Hadimi) unvanını kullanmış ve Abbasi soyundan gelen halife Al-Mütevekkil'i yanına alarak İstanbul'a göndermiştir. Selim Kahire'yi aldıktan sonra Mekke Şerifi Abu Numeys oğlu ile Haremeyn'in anahtarlarını göndererek bağlılığını bildirmiştir. Selim, Hilafetin başlıca alametleri sayılan peygamberin hırkası, bayrağı ve diğer mübarek emanetleri İstanbul'a göndererek özel bir hazineye koydurmuştur. Ardından da Al-Mütevekkil Ayasofya Camii'nde hilafeti resmen Selim'e terk ve ferağ etmiştir⁸⁷. Böylelikle Osmanlı padişahlarının güçleri ve egemenlik alanlarının sınırları daha da genişlemiştir.

1520 yılında Yavuz Sultan Selim ölünce Süleyman'dan başka erkek çocuğu olmadığı için kimin padişah olacağı sorunu da ortaya çıkmamıştır. I. Süleyman'ın tahta çıkmasıyla birlikte Osmanlı Devleti'nde egemenlik anlayışı açısından önemli bir gelenek başlatılmıştır. Artık Osmanlı padişahları aynı zamanda halife unvanını da taşıdıkları için tahta çıkmaları esnasında (cülusta) halifelerin göreve başlamaları için gerekli olan biat merasiminin aynen uygulandığı ve buna "cülus merasimi" dendiğini görüyoruz⁸⁸. İslam hukukuna göre hilafet müslüman halk ile halife olacak şahıs arasında karşılıklı rıza ve icap-kabul beyanlarıyla kurulan bir çeşit akittir. Bu akdin kuruluş şekillerinden birisi de "biat" olarak adlandırılan seçim usulüdür. Bu usule göre İslam ülkesinde seçme ehliyetine sahip olan kişiler ki bunlara "ehl-i hall ve'l akd" denmektedir, müslüman halk adına

⁸⁶ II. Bayezid ikinci oğlu Ahmet'i veliahd yapmak yolunda bazı adımlar atınca en küçük oğlu Selim ve kendisini saltanatta aynı derecede hak sahibi gördüğü için babasından "şehzadelerden hiç birisini diğerine tercih ile veliahd yapmayacağına dair" söz almıştır. Ancak bazı olaylar yüzünden II. Bayezid tahttan çekilmek isteyerek "muaccelen Ahmet Han' getirün ve benim fermanımı yerine getirün, Mülkü sahibine virem, tahtı varisine teslim kılam" diyerek ikinci oğluna tahtı terketmek istemişse de geçerli olan egemenlik anlayışı yüzünden emri uygulanmamış ve Selim yeniçerilerin desteği ile tahtı ele geçirmiştir. UZUNÇARŞIL, c. II, s. 230 v.d.; DANİŞMEND, c. I, s. 414 v.d.; MUMCU, s. 195. Bu olay henüz Osmanlı Devleti'nde tahta geçmek için bir kuralın geliştirilemediğinin bariz örneğidir.

⁸⁷ Bu konudaki bilgilere XIII. Yüzyıldan önceki kaynaklarda rastlanmamaktadır. İnalçık'a göre halife unvanının kazanılıp kazanılmamasının fazlaca bir önemi yoktur. Zira XIII. ve XIV. Yüzyıllardan itibaren bütün İslam alemi üzerinde imam ve emir'ül mü'minin olarak bir tek halife görüşü terkedilmiş bulunuyordu. Her müslüman Sultanı şeriatın koruyucusu olarak halifet-ullah unvanını kullanabilmekteydi. Selim'de yeni ve önemli olan şey halife unvanını kullanmış olması değil, eski hilafet alametlerini tasarrufu altına alması ve Mısır sultanlarının Hadim'ül-Haremeyn-iş-Şerifeyn unvanını kullanmasıdır. İNALCIK, Osmanlı Padişahı, s. 70.

⁸⁸ CİN/AKGÜNDÜZ, c. I, s. 185; İNALCIK, Osmanlı Padişahı, s. 72.

gerekli özelliklere sahip olan kişiyi halife olarak seçmektedirler⁸⁹. Ancak uygulamada “biat”ın “halifeyi seçimle tesbit etme” anlamından daha geniş manada kullanıldığını görmekteyiz. Halife bir başka usulle örneğin veliahd tayini usulü ile de tesbit edilse kendisine devlet ileri gelenlerince biat edilmesi, yani halifelüğün onaylanması gerekmektedir. Osmanlı Devleti’nde de bu çerçevede Kanuni’den başlayarak her padişah tahta çıkışında bu ilkeye uyulmuştur.

1520’den sonra padişahlar tahta çıkarılarken kendisinin gerekli niteliklere sahip olduğu konusunda bir cülus hatt-ı hümayunu yayınlanır⁹⁰ ardından da Peygambere ait hırkanın saklandığı odada kendisine biat olunurdu. Bilindiği üzere Peygamber’in hırkası, Abbasi halifeleri tarafından hilafetin en önemli işaretlerinden biri olarak tören esnasında taşınırdı. Cülus merasimi ehl-i hall ve’l akd’in biat merasimi niteliğindedi ve devletin yönetici sınıf içinde yer alan en önemli görevlileri törende hazır bulunurlardı⁹¹. Biat merasiminin ardından padişaha Eyüb Sultan Türbesi’nde devrin belli başlı bir din adamı veya şeyhülislam tarafından kılıç kuşatılırdı⁹². Padişahın göreve başlarken önce biat merasimi ardından da kılıç kuşatılması törenlerinin gerçekleştirilmesi Osmanlı egemenlik anlayışının İslamiyetle eski Türk devlet geleneklerinin bir sentez halinde beraberce uygulandığının en güzel örneğini teşkil etmektedir.

Sultan Süleyman kendisini Orta Asya’dan Hindistan’a ve Sumatra’ya kadar bütün müslümanların hamisi olarak görmüş ve Mekke Şerifi’ne yazdığı cülus mektubunda hadim-u beyt’illah ve’l harem (Mekke ve Medine Hadimi) unvanını kullanarak kendisinin hilafet’ül-kübra makamına oturduğunu bildirmiştir⁹³. Gene Kanuni Süleyman’dan itibaren Osmanlı padişahları için Dünya Halifesi (Halife-i Ruy-ı Zemin) ve bütün müslümanların halifesi (Halifet’ül Müslimin) unvanları yerleşmiştir⁹⁴. Tüm bunlar halifelüğün Osmanlı egemenlik anlayışı içinde önemli bir yer tutmaya başladığını göstermektedir.

⁸⁹ AYDIN, Devlet Başkanı, s. 145 v.d.; MEVDUDİ, İslam Nizamı, s. 312; KARAMAN, c. I, s. 90.

⁹⁰ Hatt-ı Hümayun “Şevketlü kerametlü Efendimiz Hazretleri bil-irs ve’l-istihkak varis-i saltanat-ı seniyye olmaları...” şeklinde başlardı. CİN/AKGÜNDÜZ, s. 185.

⁹¹ UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı, Ankara 1984, s. 181 v.d.

⁹² Bu geleneğin ahilik veya gaza ile ilişkili olduğu ileri sürülmüştür. WITTEK P., The Rise of the Ottoman Empire, London 1938, s. 38-40. Gelenek çerçevesinde Osmanlılarda ilk olarak Şeyh Edebalı’nın Osman Gazi’ye kemer kuşattığı iddia edilmektedir. Diğer taraftan Orta-Asya Türk ve Moğol geleneğinde de kemer hakimiyeti ifade etmekteydi.

⁹³ İNALCIK, Osmanlı Padişahı, s. 70.

⁹⁴ Bütün müslümanların halifesi sıfatı II. Abdülhamit zamanında ve ondan sonra siyasi amaçlar için kullanılmak istenmiş ve hilafete Osmanlılarda o zamana kadar düşünülmemiş bir mahiyet atfolunmuştur.

Kanuni Süleyman devrinde de henüz saltanatın intikali konusunda kesin bir kural geliştirilememiş olduğu için padişahın iki oğlu Mustafa ve Bayezid babalarına karşı saltanat hakkı ileri sürerek ayaklanmışlar, fakat babaları onları öldürmüş ve hayatta kalan tek oğlu II. Selim 1566'da tahta çıkmıştır. II. Selim döneminde şeyhülislam Ebussuud Efendi ve Kemal Paşazade'nin de katkılarıyla egemenlik anlayışı şer'i hukuka daha yakın hale getirilmeye çalışılmış bir yandan "egemenliğin bölünmezliği" ilkesi tam anlamıyla yerleşirken öte yandan saltanatın intikalinde belli bir kurala doğru adım atılmıştır⁹⁵. II. Selim'e kadar bütün şehzadeler Orta-Asya devlet geleneğinin etkisiyle valilikle görevlendirilirdi. Vali olan şehzadeler gittikleri yerlerde adeta bir hükümdar gibi yaşarlar, hem yönetim sanatını öğrenirler, hem de padişah olduktan sonra tahta geçmenin hazırlığını yaparlardı. Özellikle Fatih'ten sonra ilk önce İstanbul'a gelip kapıkullarını elde eden padişah olmuştur. II. Selim'den itibaren şehzadelerin en büyüğü sancağa çıkartılarak vali olarak atanmıştır⁹⁶. II. Selim öldüğünde yalnızca büyük oğlu Murat sancakta bulunduğundan, İstanbul'da bulunan kardeşlerinden herhangi birisi yerine ona haber verilmiş ve III. Murat derhal İstanbul'a gelerek tahta çıkmıştır⁹⁷. Bu olay iki önemli sonucu beraberinde getirmiştir. Bunlardan birincisi büyük oğulun egemenlikte hakkı olduğu kabul edilerek primogenitur kuralının (padişahın en büyük erkek evladının tahta çıkması) yerleşmeye başlamasıdır. Egemenlik hakkının sadece büyük oğula ait olması ilkesinin yerleşmeye başlamasıyla birlikte "egemenliğin bölünmezliği" ilkesi de Osmanlı Devleti'ne daha güçlü bir şekilde kabul edilmiştir.

III. Mehmet zamanında büyük şehzadenin sancağa çıkarılması geleneği de son bulmuştur. 1603 yılında I. Ahmet tahta çıktığı zaman çocuk denebilecek bir yaştadır ve henüz evlenip çocuğu olabilmesi mümkün değildir. Hayatta bir tek kardeşi vardır. I. Ahmet kanun gereğince kardeşini öldürtmek istemişse de I. Ahmet'in çocuğu olmadan ölmesi durumunda tahta çıkacak kimsenin kalmayacağından korkan devlet erkani buna engel olmuşlardır. Daha sonra çocukları olduğu zaman I. Ahmet Mustafa'yı yeniden öldürtmek istediye de devlet ileri gelenleri bu kez de Mustafa'nın akılcıca zayıf olduğunu ve kendisinden herhangi bir zarar gelmeyeceğini söyleyerek katline engel olmuşlardır. I. Ahmet genç yaşta öldüğü zaman çocukları henüz çok küçük oldukları için kardeşi Mustafa tahta çıkmıştır

⁹⁵ İNALCIK, Osmanlı Padişahı, s. 71; ÜÇÖK/MUMCU/BOZKURT, s. 184; MUMCU, s. 197.

⁹⁶ UZUNÇARŞILI, Saray Teşkilatı, s. 46; ÜÇÖK/MUMCU/BOZKURT, s. 184; MUMCU, s. 197.

⁹⁷ DANIŞMEND İsmail Hami, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c. II, İstanbul 1948, s. 423; UZUNÇARŞILI, Osmanlı Tarihi, c. III/1, Ankara 1988, s. 42, İNALCIK, Ottoman Empire, s. 60.

(1617)⁹⁸. Böylece padişahların hanedan ailesinin en yaşlı erkek üyeleri arasından seçilmesi geleneğinin (seniorat sistemi) ilk adımı atılmıştır. Artık Osmanlı Devleti'nde Orta-Asya egemenlik anlayışı yalnızca bir sembol haline gelmiş ve ülüş sisteminin son kısımları da ortadan kalkmıştır. Buna karşılık İslam hukukunun ortaya attığı egemenliğin bölünmezliği anlayışı kuvvetlenmiş, devlette hükümdarın şahsi egemenliğine ortak olabilecek başka hiçbir kimse kalmaması yönünde bir görüş yerleşmiştir. Tahta geçiş kurallarındaki gelişim egemenlik anlayışının değişmesi ile sıkı sıkıya ilgilidir. Egemenliğin aileye değil kişiye ait olması gerektiği görüşü pekişirken, padişahın egemenliğin kayıtsız şartsız sahibi olduğu ilkesi de topluma yerleşmiştir. Bu anlayışın doğal bir uzantısı olarak da "seniorat" sistemi gelişmiştir. Başlangıçta bu sisteme karşı bazı tepkiler görülmüş, II. Osman ve IV. Murat, bazı kardeşlerini öldürmüşlerdir⁹⁹. Ancak geçiş dönemi sonunda seniorat sistemi iyice yerleşmiş Abdülmecid ve Abdülaziz'in "primogenitur" sistemine geri dönme çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Nihayet Kanuni Esasi'nin 3. maddesinde "seniorat" usulü yazılı hukuk kuralı haline gelmiştir.

Egemenlik hakkını mutlak olarak kendilerinde toplayan Osmanlı padişahları yukarıda incelediğimiz dönemde yasama, yürütme ve yargı güçlerinin başı olarak kabul edilmişlerdir. Aile hukuku, miras hukuku, had cezaları, şahsa karşı işlenen cürümler, borçlar hukuku v.b. İslam hukukunun temel kaynaklarında ayrıntılı bir biçimde düzenlenmiş konularda Osmanlı Devleti'nde birkaç istisna hariç şer'i hükümlerin dışına çıkılmamıştır¹⁰⁰. Dolayısıyla ilgili alanlarda padişahın tam anlamıyla yasama yetkisinden söz etmek zordur. Bu çerçevede padişah sadece mevcut şer'i hükümleri kanun haline getirebilmiş ya da içtihadî konularda mevcut içtihatlardan birini tercih edip, uygulamaya esas olarak alabilmiştir. Buna karşılık şer'i hukuk padişaha sınırlı bir yasama yetkisi de tanımıştır ki Osmanlı Devleti'nde bu hak "örfi hukuk" şeklinde ortaya çıkmıştır. İslam hukukuna göre devletin en yüksek otoritesini temsil eden ulul'emrin içi boş bir yasama yetkisi vardır. Böylelikle Osmanlı padişahları, sadece çerçeve hükümlerin va'zedildiği, ayrıntılı düzenlemeler yapma yetkisinin zamanın ulul'emrine bırakıldığı idare ve anayasa hukuku, tazir cezalarının tespiti ve toprak rejimi ile ilgili konularda örfî hukuk düzenlemeleri yapabilmişlerdir¹⁰¹.

⁹⁸ UZUNÇARŞILI, c. III/1, s. 132; MUMCU s. 198.

⁹⁹ İNALCIK, Ottoman Empire, s. 60-61.

¹⁰⁰ SCHACHT Joseph, "Şeriat", İslam Ansiklopedisi, c. XI, İstanbul 1979, s. 429-431; KARAMAN, c. I, s. 25 v.d.; CİN/AKGÜNDÜZ, c. I, s. 91.

¹⁰¹ Örfî kanunlar "siyaseti sultani" veya "yasak-ı padişahi" adını da alabilmektedirler ve ulul'emrin müslüman cemaatinin hayrı düşüncesi ile şer'i kaynak ve prensipler dışında, kendi iradesine dayanarak çıkardığı kanunlar anlamındadır. İNALCIK Halil, "Örf", İslam Ansiklopedisi, c. IX, İstanbul 1988, s. 480. Örfî hukuk konusunda ayrıntılı bilgi için bkz.,

Egemenlik hakkını kullanan Osmanlı padişahları yürütme gücünün de gerçek anlamda başıdır. Her türlü kararın padişahın onayından geçmesi gerekmektedir.¹⁰² Osmanlı sisteminde yargı gücünün başı olarak da padişah kabul edilmiş ve kadıların yargı yetkisini padişahın devraldıkları düşünülmüştür. Cezaların infazı için padişahın onayı gerekli olduğu gibi, padişah Divan-ı Hümayun'a başkanlık ederek dava dinleyip, adalet dağıtabilmiştir.¹⁰³

Yukarıda incelemeye çalıştığımız dönemde Osmanlı Devleti'nde padişahın sahip olduğu egemenlik hakkı Batı'da olduğu gibi ne din adamlarının meşrulaştırmasına ne de feodal çıkar temsilcilerinin (aristokratlar) tanımasına bağlı kalmıştır.¹⁰⁴ Fakat bu dönemde egemenlik halktan da alınmamıştır. Ancak aynı dönemde adalet vasfı padişahlar için büyük bir öneme sahip olmuş ve devletin en önemli ilkesi olarak "halka adil davranılması" kuralı benimsenmiştir. I. Bayezid'in ilk Karaman seferi sırasında "kimsenin bir çöpünü zulm ile almayalar" emri bile padişahların adil olma vasfı konusunda bilgi verebilir.¹⁰⁵

Kanun-u Esasi yürürlüğe konmadan önce ortaya çıkan üç önemli belgeden birisi 1808 tarihinde Sultan II. Mahmut ile ayanlar arasında imzalanan Sened-i İttifak'tır. Bir misak şeklinde kaleme alınan bu belgede taraflar –padişah (devlet) ve ayanlar- birbirlerine karşı verdikleri sözleri yeminle teminat altına almışlardır. Mutlak haklarına saygı gösterilecek padişahın şahsı bu yemin dışında tutulmakla birlikte devlet ve sadrazamın ayanlara karşı taahhütleri sonuç olarak padişahın taahhütleridir. Sened-i İttifak, taşrada iktidarı ele alan ayanlar tarafından padişahın mutlak otoritesi karşısında kendi durumlarını garanti altına almak gayesi ile kabul ettirilmiş

İNALCIK Halil/ANHEGGER R., Kanunname-i Sultani Ber Muceb-i Örf-i Osmani, Ankara 1956; İNALCIK Halil, "Osmanlı Hukukuna Giriş Örf-i Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları", Siyasi İlimler ve Hukuk Dergisi, c. XIII, No-2, 1958.

¹⁰² Savaş açmak, barış yapmak yetkilerinden, en küçük atamalara kadar yürütme gücü ile ilgili her konuda teorik olarak tek yetkili padişahı. Tüm askeri ve sivil yönetim örgütünün gerçek başı oydu. Padişahlar teorik olarak yalnız şer'i konulara karışmazlarsa da şeyhülislam ve kazaskeri tayin ve azil yetkisine sahip olduklarından bu alana da bir ölçüye kadar müdahale ettikleri söylenebilir. İNALCIK, Osmanlı Padişahı, 68-79; ŞABANOF F., "Osmanlı İmparatorluğun'da Hükümdarlığın Hukuki Esasları", VI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1967, s. 428-430.

¹⁰³ Osmanlı Devleti'nde "vatandaşın devletten adalet talep etme ve adaletsizlikleri gidermeyi isteme" hakkı vardır. Osmanlı vatandaşları her türlü şikayetlerini ve uğradıkları haksızlıkları padişahın divanı olan Divan-ı Hümayun'a bir dilekçe ile arz edebilirlerdi. Arzuhaller divan toplantılarında tek tek görüşülürdü. MUMCU, Divan, s. 97-98

¹⁰⁴ BERKES Niyazi, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul 1978, s. 31.

¹⁰⁵ MUMCU Ahmet, Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı, Ankara 1972, s. 38.

bir belgedir¹⁰⁶. Belgenin ilk dört maddesinde padişahın mutlak otoritesi teyid edilip, emirlerine herkes tarafından uyulması gerektiği, asker ve vergi toplama yetkilerinin yalnız kendisine ait olduğu belirtildikten sonra 6. maddede “hanedan ve ayanın teessüs etmiş hakları ve durumlarının devletin keyfi hareketlerine karşı emniyet altına alınması istenmektedir”¹⁰⁷.

Sened-i İttifakın niteliği konusunda farklı görüşler mevcuttur. Örneğin İnalçık bir yandan belgenin feodal nitelikli olduğunu savunurken öte yandan “ayan halkın temsilcisi ve koruyucusu rolünü üzerine aldığından, belgenin bir bakıma merkezi idarenin ve onun temsilcilerinin keyfi hareketlerine karşı genel bir direnme teşebbüsü olarak yorumlanabileceğini” ve bu açıdan “belgeye tarihimizde istibdat ve mutlakiyeti sınırlama gayesini güden hareketler içinde yer verilebileceği” düşüncesini savunmaktadır¹⁰⁸. Onar ise belgeye gereken önemin verilmediğini oysa Sened-i İttifak’ın “Osmanlı İmparatorluğu’nda ilk amme hukuku kaidesi ve hukuk devletine doğru gidiş” olduğu fikrindedir¹⁰⁹. Ziya Gökalp daha da ileri giderek “Türkiye’de derebeylik devrinin, milletin hiç olmazsa bir kısmında padişaha karşı reaya ve kulluk hisleri yerine hürriyet ve asalet duygularını uyandırdığını ve bu zadeler devrinin halk hakimiyeti devrini hazırladığını iddia eder¹¹⁰. Bu görüş abartılı olsa da Sened-i İttifak, Türk Anayasa Hukuku tarihinde ilk defa padişahın, iktidarının dokunamayacağı sahaların varlığını kabul etmiş olmaktadır¹¹¹. Belge padişahın o zamana kadar mutlak olan egemenlik hakkını bazı alanlarda sınırlandırmakla birlikte (ayanlarla ilişkilerinde) egemenliğin herhangi bir şahsa ya da organa devredilmesi söz konusu değildir. Ayrıca belge tamamen o zamanki ülke şartlarının bir ürünü olup daha ileri bir devlet düzeni yaratma gayesi gütmeye için daha sonra padişahın mutlak gücünü sınırlama amacı güden hareketlerden nitelik olarak farklıdır.

1839’da ilan edilen ve Osmanlı Devleti’nde yeni bir dönem açan Gülhane Hatt-ı Hümayunu Osmanlı Kamu Hukuku açısından bir padişah buyruğudur ve bazı zümrelerin baskısı veya bir halk hareketi sonucu çıkarılmamıştır¹¹². Belge şeriat ve gelenekçi devlet anlayışına saygı göstermekle beraber kanun ve devlete yaklaşımda ve idare prensiplerinde

¹⁰⁶ İNALCIK Halil, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, Belleten, c. XXXIII, 1964, s. 607; ONAR Siddık Sami, İdare Hukukunun Umumi Esasları, c. I, İstanbul 1952, s. 148.

¹⁰⁷ İNALCIK, Sened-i İttifak, s. 605.

¹⁰⁸ İNALCIK, Sened-i İttifak, s. 607-608.

¹⁰⁹ ONAR, c. I, s. 147.

¹¹⁰ İNALCIK, Sened-i İttifak, s. 608.

¹¹¹ ALDIKAÇTI Orhan, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, İstanbul 1982, s. 38.

¹¹² MUMCU Ahmet, İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri, Ankara 1992, s. 157.

modern kavramlar getirmekte, idareyi yeniden düzenleme amacını gütmektedir. Hattın giriş kısmında Sultan, Tanzimat'ın gayesinin yalnız din ve devlet değil, "mülk ve milleti ihya" olduğunu söylemektedir¹¹³. (Burada millet İmparatorluk tebaasının toplamıdır).

Tanzimat Fermanı Liberalizm akımının Osmanlı yönetici sınıfına ulaştığını gösteren bir "oto-limitasyon" belgesidir. Yani padişah kendi yetkilerini yine kendisi sınırlamıştır. Hattın getirdiği en önemli yeniliklerden birisi müslim ve gayrimüslimler arasında kanun önünde eşitlik prensibidir. Ayrıca belge ile insan haklarının temelini oluşturan yaşama, onur ve mülkiyet hakları kesin güvenceye yani yasa egemenliğine alınmaktadır¹¹⁴. Belge ile padişah o güne kadar kendisine tanınan ceza verme hakkından da vazgeçmektedir. Cezalar mahkemelerce açık görülecek davalar sonucunda verilecektir. Ancak belgede yer alan haklar –Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda sadece haklar vardır, özgürlüklerden bahsedilmez- maddi bir güvence altına alınmış değildir. Padişah tarafından tek taraflı olarak değiştirilebilir ya da iptal edilebilir. Belge sadece manevi bir müeyyideye bağlanmıştır. Buna göre padişah belgedeki hükümlere uymazsa "Allah'ın laneti üzerine olacaktır"¹¹⁵.

Tanzimat'la birlikte Türk Anayasa Hukuku'nun gelişiminde derin değişiklikler başlamıştır. Sened-i İttifak'da padişah yalnız Anadolu ve Rumeli ayanının can ve mülküne dokunmayacağını kabulle sınırlanıyordu. Oysa Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile iktidar bütün tebaanın çok daha çeşitli haklarına dokunmayacağını ve egemenliğin kullanılmasında kanuna uyacağını vaad etmektedir¹¹⁶. Gülhane Hattı'nda egemenliği yeni ortaklar yoktur, sadece padişahın mutlak egemenliği bazı konularda sınırlandırılmak istenmiştir.

1856'da ilan edilen Islahat Fermanı'nda benzer bir biçimde yasalar karşısında din farkı gözetilmeksizin bütün Osmanlı tebaasının mutlak eşitliği ilkesini getirmiştir. Ancak padişahın mutlak egemenliği ile ilgili bir sınırlama yoktur.

Padişahın sahip olduğu mutlak egemenliğin sınırlanması yönündeki bu gelişmeler Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kurulması ile yeni bir ivme kazanmış ve ilk kez Fransız İhtilali'nin ürünü olan milli egemenlik kavramı Osmanlı Devleti'ne girmiştir. I. Meşrutiyet'in ilanında büyük katkısı olan

¹¹³ İNALCIK, Sened-i İttifak, s. 619.

¹¹⁴ MUMCU, İnsan Hakları, s. 158.

¹¹⁵ "Konulacak kanunlara aykırı hareket edenler Yüce Tanrı'nın lanetine uğrasınlar ve ebediyyen felak bulmasınlar". Tanzimat'ın 150. Yılı Uluslararası Sempozyumu, Ankara 1991, sayfa numarası yok.

¹¹⁶ ALDIKAÇTI, S. 46.

Yeni Osmanlılar Cemiyeti ideolojik bir bütünlükten yoksun olduğu için bütün kurucu üyeleri halk hakimiyetinden söz etmez. "Halk hakimiyeti" kavramı özellikle Namık Kemal'in düşünce sisteminde ön plana geçmiş görünmektedir. Kemal'e göre bir toplumun bütün üyelerinin hükümet işleri ile uğraşmaları imkansız olduğu için yaptığı bir andlaşma çerçevesinde bu yetkiyi kendi içinden bir çoğunluğa ya da şahsa verebilir. Bu tek şahıs veya çoğunluk halka vereceği emirleri her zaman halk hakimiyetinden ve halkın kendisinden alır¹¹⁷. Namık Kemal bu konudaki düşüncelerini şu satırlarla ifade etmiştir: "Hakimiyet umumundur. Yalnız umumun milyonlarca nüfusu muhtevi olan bir işve-i azimde değil, yüz haneli bir köyde bile bu vazifeyi icrayı muktedir olamamasındandır ki usulü tevkile müracaat etmeye istirar gelmiş ve bu cemiyetin sened-i meşruiyeti olmuştur"¹¹⁸.

Namık Kemal halk egemenliği fikrini savunurken, aynı cemiyet içinde yer alan Ali Suavi siyasi egemenliğin başının Allah olduğu fikrindedir. Suavi, Namık Kemal tarafından savunulan egemenliğin sahibinin halk olduğu fikrini İslami ideoloji yönünden ele alındığında anlamsız bulmakta ve kuvvetler ayrımı fikrine de karşı çıkarak bütün kuvvetlerin imamet (halifelik) makamı altında birleşmesini savunmaktadır. Suavi'ye göre halkın egemenliği deyimi ilahi kanunların mutlak hakimiyeti kabul edildiği takdirde insanların nefsini istediği gibi yönetip, başkalarının işlerine karışmaması şeklinde ortaya çıkmaktadır¹¹⁹.

Şimdiye kadar egemenlik kavramı ile ilgili verdiğimiz bilgilerden anlaşılacağı üzere Meşrutiyetin ilanına kadar egemenliğin tek sahibi padişaktır ve henüz bu hakkı herhangi bir kişi ve organla paylaşmış değildir.

3. I. Meşrutiyet Döneminde Egemenlik Kavramının Gelişimi

Üyeleri padişah tarafından seçilip atanan 28 kişilik bir komisyon tarafından hazırlanan Kanun-i Esasi padişahın bir yazısı ile (hatt-ı hümayun) yürürlüğe girmiştir ve bu açıdan bazı yazarlarca "ferman anayasa" olarak değerlendirilmektedir¹²⁰. Ayanın ağzından çıkmışçasına kaleme alınan

¹¹⁷ Namık Kemal, "Bazı Mülahazat-ı Devlet ve Millet", ÖZÖN Mustafa Nihat, Namık Kemal ve İbret Gazetesi, Ankara 1938, s. 130-131. Benzer düşünceler Rousseau'nun "toplumsal sözleşme" fikrinde de mevcuttu. TÜRKÖNE Mümtazer, Siyasi İdeoloji Olarak İslamın Doğuşu, İstanbul 1994, s. 166-122.

¹¹⁸ BİRAND Kamuran, Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimata Tesirleri, Ankara 1955, s. 30.

¹¹⁹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. KUNTAY Mithat Cemal, Sarıklı İhtilalci Ali Suavi, İstanbul 1946; HANİOĞLU Şükrü, Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jöntürklük, İstanbul 1986.

¹²⁰ TANÖR Bülent, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış" Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c. I, İstanbul, s. 19; TANÖR Bülent, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, (1789-1980), İstanbul 1988, s.134; Anayasayı yapan güç padişahın

Sened-i İttifak'tan ve padişah adına kaleme alınan Tanzimat Fermanlarından farklı olarak Kanun-i Esasi kişisel olmayan (objektif) bir dille, yasa ve hukuk diliyle yazılmıştır. 119 madde ve 19 bölümden oluşan Kanun-i Esasi, devletin genel yapısını, organlarını, bunlar arasındaki ilişkileri, vatandaşların temel hak ve özgürlüklerini belirtmiş, böylece ilk kez, Osmanlı İmparatorluğu'nun hukuksal durumunu belgelemiştir¹²¹.

Kanun-i Esasi devletin monarşik yapısını korumaktadır. 3. maddeye göre "Saltanat-ı Seniye-i Osmaniye hilafeti kübrayı islamiyeyi hayiz olarak Sülale-i Ali Osman'dan usulü kadimesi veçhile ekber evlada aiddir"¹²². Padişah "kutsal ve sorumsuzdur".

Kanun-i Esasi'de yasama yetkisinin padişaha ait olduğunu gösteren bir düzenleme yapılmıştır. Anayasa "Heyet-i Mebusan" ve "Heyet-i Ayan" olmak üzere iki meclis öngörmektedir ki ikisine birden "Meclis-i Umumi" denmektedir. Heyet-i Mebusan'ın üyelerini Osmanlı vatandaşları seçer. Her 50 000 erkek için bir mebus (milletvekili) seçilir. Seçimler dört yılda bir yapılır. Heyet-i Ayan üyeleri ise, Heyet-i Mebusan üye sayısının üçte birini geçmemek şartıyla hayat boyu için padişahça seçilir¹²³. Mebuslar "umum Osmanlı'nın vekili"dirlir¹²⁴. (m. 71). Bu sistemde kanun teklif edebilmek için halkın temsilcilerinin yani mebusların sultandan izin almaları gerekir. Bu izin alınırca, teklif bir metin haline getirilmek üzere Şuray-ı Devlet'e gider. Metin tamamlanınca önce Heyet-i Mebusan'da görüşülür. Heyet-i Mebusan'da kabul edilirse Heyet-i Ayan'a gelir. Tasarı burada da kabul edilirse artık padişahın onayına sunulabilir. Meclis-i Umumi'den geçen kanun tasarılarını onaylayıp onaylamamak tamamen padişahın iradesine bağlıdır¹²⁵. Burada belirtilmesi gereken nokta her konudaki kanun tasarılarını

iradesidir. Anayasa padişah tarafından millete verilmiştir. MUMCU, İnsan Hakları, s. 164.

¹²¹ MUMCU Ahmet, "Osmanlı Devleti'nde 1876 Anayasasına değin Temel Hak ve Özgürlükler ile 1876 Anayasasının Temel Yapısı", Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı, 1876-1976, Ankara 1976, s. 37; MUMCU, İnsan Hakları, s. 164.

¹²² YAYLA Yıldızhan, Milli Egemenlik, Yurtta Sulh Cihanda Sulh İlkeleri ve Atatürk, İstanbul, 2 Mayıs 1986, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No. 16, s. 59; MUMCU, 1876 Anayasası, s. 37; MUMCU, İnsan Hakları, s. 164; TANÖR, Osmanlı-Türk, s. 135.

¹²³ MUMCU, 1876 Anayasası, s. 37; MUMCU, İnsan Hakları, s. 164; TANÖR, Türk-Osmanlı-, s. 136-137; ALDIKAÇTI, Anayasa Hukuku, s. 57.

¹²⁴ Tezi bu ,ilkeyle birlikte milli egemenlik teorisindeki temsilcinin tüm ülkeyi temsil etmesi gibi siyasi temsil ilkesinin Osmanlı sistemine girdiğini ama milli egemenlik ,ilkesinin girmediğini belirtmektedir. Milli Egemenlik İlkesinin Kabulü ve Gelişimi, İstanbul 5 Mayıs 1986, s. 25.

¹²⁵ YAYLA Yıldızhan, "Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet Kavramı", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c. 4, İstanbul 1985, s. 948; MUMCU, 1876 Anayasası, s. 37-38; ALDIKAÇTI, Anayasa Hukuku, s. 59-60.

hükümet hazırlar ve Meclis-i Umumi'ye sunar. Mebusan ve Ayan meclisleri üyeleri, yalnız kendi görev alanları ile ilgili konularda ve tabii ki padişahın izniyle kanun teklifinde bulunabilirler. Kısacası Kanun-i Esasi'ye göre yasama gücünün başı padişaktır.

Kanun-i Esasi'de yürütme yetkisi de hemen hemen tamamıyla padişaha aittir. Sadrazam da nazırlar da padişahın memurları durumundadır. Gerek sadrazamı gerekse vükelayı (bakanlar) o seçer ve o görevden alır. Bu işlemleri yaparken herhangi bir sınırlamayla karşı karşıya değildir. Vekillerin meclise karşı siyasi sorumlulukları yoktur. Sadece meclisin sevk ve kararı ve padişahın iradesi birleşirse vekiller Yüce Divan'a gönderilebilir ve yargılanabilirler¹²⁶. Gene Anayasaya göre Meclis-i Umumi'yi toplantıya çağırma ve gerektiği zaman Meclis-i Mebusan'ı feshetme yetkisi padişaha aittir.

Anayasaya göre yargı gücü bağımsızdır ve bu güç şer'iyye ve nizamiye mahkemelerince kullanılır. Yargı bağımsızlığı ilkesini sağlamlaştırmak için hakimlerin işlerine son verilemeyeceği esası konulmuştur. Af yetkisi ise sınırsız olarak padişahın elindedir¹²⁷.

Kanun-i Esasi'nin getirdiği bu yenilikler doğrultusunda konumuz açısından önemli olan nokta I. Meşrutiyet döneminde egemenliğin kime ait olduğudur. Aldıkaçtı'ya göre 1876 Kanun-i Esasi'si, milli egemenlik ilkesiyle alakası olmayan, teokratik temele dayanan bir anayasadır ve devletin tek egemeni padişaktır¹²⁸. Mumcu'da ilk anayasamızın, milli egemenlik ilkesine dayanmadığı, her türlü yetkinin padişahıta toplandığı, temel hak ve özgürlüklerin çok sınırlı, kısıtlı ve hiçbir güvenceye bağlanmadan getirildiği görüşündedir¹²⁹.

¹²⁶ YAYLA, Meşrutiyet, s. 949; MUMCU, 1876 Anayasası, s. 38; ALDIKAÇTI, Anayasa Hukuku, s. 58.

¹²⁷ MUMCU, 1876 Anayasası, s. 38; MUMCU, İnsan Hakları, s. 165; TANÖR, Anayasal Gelişmeler, s. 19-20.

¹²⁸ ALDIKAÇTI, Milli Egemenlik Kavramının Fikri Gelişmesi, Samsun 22 Nisan 1986, s. 18; ALDIKAÇTI, Milli Egemenlik Düşüncesinin Gelişimi, İzmir 12 Mayıs 1986, s. 19.

¹²⁹ MUMCU, 1876 Anayasası, s. 38-39. Kanun-i Esasi'de bazı temel hürriyetlere yer verilmekle birlikte bunların "kanun dairesinde" tanınmasıyla sonsuz ölçüde sınırlanma imkanı getirilmiştir. Çünkü yasama gücünün başı padişaktır. Ayrıca Anayasa'da siyasal katılmayı sağlayacak siyasal parti kurma, toplantı ve dernek kurma hürriyetlerine yer verilmemiştir. Hepsinin ötesinde padişahın devlete zararı dokunmaz. kimseleri polis soruşturmasına dayanarak yurtdışına sürgüne gönderebileceğini öngören meşhur 113. madde anayasanın kişinin temel hak ve hürriyetleri açısından değerini sifra indirmektedir. Bu madde "kanunsuz suç ve ceza olmaz", "yargılamasız kimse cezalandırılmaz" ilkelerine aykırıdır ve bu açıdan Tanzimat Fermanı'nın bile gerisinde kalmaktadır. MUMCU, 1876 Anayasası, s. 38; TAHİROĞLU Bülent, Tanzimattan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c. 3, İstanbul 1985, s. 591.

Kanun-i Esasi'de egemenliğin kime ait olduğuna dair açık bir hüküm yoktur, zaten anayasanın o günün şartları içinde millet egemenliğini ilan etmesi de beklenemez¹³⁰. Üstelik aksayan yönlerine ve eksikliklerine rağmen Kanun-i Esasi ve ilk parlamenter deneyimin olumlu bir takım yönleri ve katkıları olduğu da inkar edilemez bir gerçektir. Her şeyden önce kanun koyma yetkisi artık tek başına padişaha ait değildir. Gerçi, iradesi olmadan kanun ortaya çıkamamaktadır, ancak padişah da meclisin iradesi olmadan kanun adı altında bir düzenleme yapamamaktadır. Demek ki padişahın egemenlik hakkının kullanımında küçük de olsa bir sınırlama vardır. Sultanın istemediği kanunlaşamaz fakat her istediğini kanunlaştırması da mümkün değildir¹³¹. Bunun dışında devletin mal ve paralarını kullanan memurların hesaplarını, işlemlerini denetleyen Divan-ı Muhasebat üyelerinin görevden azli konusunda da padişahın yetkisine bir sınırlama getirilmiştir. Divan-ı Muhasebat üyelerini kaydı hayat şartıyla padişah göreve tayin eder ancak görevden alınması için halkın temsilcilerinden oluşan Heyet-i Mebusan'ın kararı gerekir¹³².

Bir diğer altı çizilmesi gereken nokta Heyet-i Mebusan'ın seçimle gelmiş ilk Osmanlı meclisi olmasıdır. Seçim ve temsili vekalet yoluyla seçmen ile mebusları arasında kurulan ilişki "millet"i de bir siyasal varlık olarak anayasal sisteme katmaktadır. Heyet-i Mebusan azasının her birini "Umum Osmanlıların vekili" ilan eden bir hukuk sistemi (Kanun-i Esasi m. 71) padişahı artık siyasal sistemin mutlak ve biricik egemeni olmaktan çıkarmaktadır¹³³. Çünkü böylece yönetime katılma ve hukuk devleti olma yolunda ciddi bir adım atılmış bulunmaktadır. Padişahın mutlak egemenliğinin kağıt üzerinde kalsa bile paylaşılması gündeme gelmiştir¹³⁴ ve sultanın o güne kadar tek başına kullandığı egemenlik yetkilerinin, yasama-yürütme-yargılama fonksiyonları halinde bölünmesi, halkın temsilcileri

¹³⁰ Kodaman, Fransız İhtilali'nin Osmanlı Devleti'ne güçlü bir hakimiyet anlayışı getirmek yerine, mevcut hakimiyeti de sarsarak parçalanmayı kolaylaştırdığı görüşündedir. Osmanlı toplumunun yapısı milliyetçiliğe ve milli egemenlik anlayışına uygun değildir. KODAMAN, s. 29. KURAT'a göre ise Osmanlı Devleti'nde milli egemenlik değil, siyasi hakimiyet söz konusudur. Çünkü Osmanlı çok uluslu bir imparatorluktur ve devlet bütün bu grupların bağlılığını sağlamaya çalışmaktadır. 1876 Anayasası'nın temel amacı da Osmanlı birliği şuru yaratarak parçalanmayı önlemektir. KURAT Yuluğ Tekin, "Türkiye'de Milli Egemenlikten Demokrasiye Geçiş", III. Milli Egemenlik Sempozyumu ve Paneli, Ankara 24 Nisan 1987, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No. 31, s. 24-25.

¹³¹ YAYLA, Meşrutiyet, s. 949. Ancak Kanun-i Esasi kanun yapma sürecinde padişaha önemli bir hak tanınmaktadır. Buna göre meclisin toplantı halinde bulunmadığı zamanlarda devleti ve kamu düzenini korumak için zorunlu görülürse, Kanun-i Esasi hükümlerine aykırı olmamak üzere padişah geçici kanunlar çıkarabilir.

¹³² YAYLA, Meşrutiyet, s. 949.

¹³³ TANÖR, Osmanlı-Türk, s. 137.

¹³⁴ KÖNİ, Milli Egemenlik, s. 38.

eliyle devlet çarkının işlemesine katılmaya başlaması önemli bir yeniliktir¹³⁵. İlk Osmanlı meclisinin yetkileri ne kadar kısıtlı, padişahınkiler ne kadar geniş olursa olsun, halkın ya da milletin temsil yoluyla devreye girdiği bir düzende artık padişah egemenlik hakkının tek sahibi olarak kabul edilemez. Millet, adı konmuş olmasa bile, padişahın mutlak egemenlik hakkına rakip olmak üzere ortaya çıkmıştır¹³⁶. Osmanlı parlamentosu 1876-1878 arasında ilk toplandığı zaman, devlet özellikle büyük bir sıkıntı içindeyken hiç beklenmeyecek biçimde, bütün sınırlılığına rağmen doğrudan doğruya padişaha olmasa bile, devletin dış politikasını, askerlik politikasını, ordunun eğitimini, savaşın idare ediliş biçimini amansız bir şekilde eleştirebilmiştir¹³⁷. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda 1876 Anayasası'nın öngördüğü rejimi, padişah egemenliği ile millet egemenliği arasında bir ara rejim olarak da görmek mümkündür.

4. II. Meşrutiyet Döneminde Egemenlik Kavramının Gelişimi

23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet ilan edildiği zaman 1876 tarihli Kanun-i Esasi yeniden yürürlüğe konmuştur. Ancak 31 Mart Vak'ası (13 Nisan 1909'da çıkmıştır) Hareket Ordusu tarafından bastırıldıktan sonra anayasa değişikliği yapılmıştır. Aslında yapılan iş yeni bir anayasa yapmak olmamasına rağmen yapılan değişiklikler çok önemli olduğu ve anayasanın bir çok maddesi değiştirildiği için bir çok yazar "1909 Anayasası" adı altında yeni bir anayasanın ortaya çıktığı görüşündedirler¹³⁸. Söz konusu değişiklikler egemenlik anlayışı açısından da önemli sonuçlar doğurmuştur. Aslında daha II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi sırasında yeni egemenlik anlayışının sinyalleri verilmiştir. 26 Nisan 1909'da Yeşilköy'de toplanan Meclis-i Umumi şeyhülislam fetvasına dayanarak II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesine ve veliaht Mehmet Reşat Efendi'nin V. Mehmet sıfatıyla padişah yapılmasına karar verilmiştir. Bu önemli kararı alan Meclis-i Umumi adının sonuna milli kelimesini ekleyerek "Meclis-i Umumi-i Milli" sıfatını kullanmıştır¹³⁹. Böylelikle Heyet-i Mebusan üyeleri ve padişah tarafından atanan Heyet-i Ayan üyeleri kendilerini milletin temsilcisi olarak görmektedirler. Bu "milli meclis" Kanun-i Esasi'de bulunmayan bir yetkiyi kullanarak padişahı tahttan indirmiştir. Kanun-i Esasi'yi değiştirmek padişaha ait olan bir hak ve yetkidir, çünkü egemenliğin en büyük sahibi padişaktır. Halbuki bu olayda Meclis-i Umumi millet adına egemenlik

¹³⁵ TANÖR, Anayasal Gelişmeler, s. 22.

¹³⁶ TANÖR, Osmanlı-Türk, s. 137.

¹³⁷ SOYSAL Mümtaz, Milli Egemenlik Düşüncesinin Gelişimi, İzmir 12 Mayıs 1986, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No. 23, s. 24-25.

¹³⁸ ALDIKAÇTI, Anayasa Hukuku, s. 70; TANÖR, Osmanlı-Türk, s. 192. Aynı yazarlara göre sultanın tek taraflı irade ve işlemiyle oluşan "ferman anayasa" tipinden, iki taraflı bir hukuk belgesi olan "misak anayasa" aşamasına geçilmiştir.

¹³⁹ MUMCU, İnsan Hakları, s. 171.

yetkisini kullanarak, kendisinde bu hakkı görerek adeta bir anayasa değişikliği yapmıştır.

Kanun-i Esasi'nin değiştirilmesine ilişkin 3 Ağustos 1325 (15 Ağustos 1909) tarihli Heyet-i Ayan kararnameşi şu satırlara yer vermektedir: "...Kanun-i Esasi'nin baştanbaşa tetkikatına vakit müsait olmamış ve meşrutiyeti idare ve hakimiyeti milliyenin teyyüdü için kanun-ı mezkur mevaddının en mühim ve müstacel olanlarının tedkiki..." gerekli görülmüştür. Kararnameden de anlaşıldığı üzere "milli hakimiyet" ilkesi anayasa tarihimize girmiştir¹⁴⁰.

Egemenlik anlayışındaki değişim anayasa tadillerinde daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Kanun-i Esasi'de saltanatın Osmanlı sülalesinin en büyük evladına ait olduğu ilkesi korunurken 1909'da şu ibare maddeye eklenmiştir: "Zatı hazreti Padişahi hini cüluslarında Meclis-i Umumi'de ve Meclis müçtemi değil ise ilk içtimasında şer'i şerif ve Kanun-i Esasi ahkâmına riayet ve vatan ve millete sadakat edeceğine yemin eder"¹⁴¹. Demek ki 1909'da artık millete sadakat yemini etmek durumunda olan, hem de meclisin önünde bu yemini etmek zorunda olan bir padişah vardır.

1909'da yapılan anayasa değişiklikleri egemenliği kaynağı ve kullanılışı bakımından hükümdara ait bir yetki sayan egemenlik anlayışını teoride ve pratikte temelinden sarsmıştır. Her şeyden önce padişahın kanun koyma yetkisi kaldırılarak, yasama fonksiyonu padişahın iradesine göre değil, millet temsilcilerinin iradesine göre şekillendirilecektir. Meclis-i Umumi üyeleri istedikleri biçimde kanun teklifinde bulunabileceklerdir (m. 53). Artık padişahın kanun koyma yetkisi kaldırılmıştır. Kanunları meclis yapacak, kanunlar yürürlüğe koymak üzere padişahın önüne gelecektir. Bu kanunları padişah bir defaya mahsus olmak üzere veto edip meclise geri gönderebilecektir. Ama meclis aynı kanunu yeniden görüşür ve kanunun ilk biçimi üzerinde üçte iki çoğunlukla ısrar ederse, padişahın tekrar veto yetkisi yoktur ve kanunu ilan etmek zorundadır (m. 54)¹⁴².

Sultan 1909 değişikliklerinden sonra da sorumsuzdur. Ama artık sorumlu olmayan sultanın yetkileri de sınırlanmıştır. 1876 Anayasasında sadrazam ve vekilleri padişah tayin ve azlederdi. Yeni düzende Padişah yalnız sadrazamı tayin etmekte, sadrazamın tayin edeceği vekilleri ise onaylamaktadır. Bakanlar Kurulu padişaha karşı sorumlu değildir, yasama

¹⁴⁰ YAYLA, Meşrutiyet, s. 951; TANÖR, Osmanlı-Türk, s. 196.

¹⁴¹ YAYLA, Milli Egemenlik, s. 59.

¹⁴² ALDIKAÇTI, Anayasa Hukuku, s. 72-73; MUMCU, İnsan Hakları, s. 173; YAYLA, Meşrutiyet, s. 951.

kuvveti önünde siyasi sorumluluğu vardır. Bakanlar vekaletlerindeki işlerden şahsen, Bakanlar Kurulu'nun genel politikasından heyetçe sorumludurlar¹⁴³:

Padişahın egemenliğinin geleneksel unsurları, yani hutbelerde adının söylenmesi, sikke basma, çeşitli rütbe ve nişanların verilmesi gibi hakları korunmakla birlikte onayını gerektiren işlemlerin uygulanabilir olmaları, sadrazam ile ilgili nazırın bu işlemleri imzaları şartına bağlı kılınmıştır. Böylelikle yürütme yetkisi padişahın bakanlar kuruluna kaymakta ve kurul yürütme yetkisinin gerçek sahibi olmaktadır. Burada önemli olan nokta Kanun-ı Esasi'nin Padişaha tanımaya devam ettiği bir çok yetkinin bizzat padişah tarafından ve tek başına kullanılması artık mümkün değildir.

Padişahın egemenliğin sahibi olarak evvelce sahip bulunduğu silah gücü ve askeri kuvvet kullanma yetkisi de öteki haklar gibi gerçekte elinden alınmıştır. Gerçi askeri kuvvet kullanma hükümdarın hakkıdır ve kuramsal olarak silahlı kuvvetlere kumanda yetkisi vardır. Ama askeri kuvvet kullanma, sorumsuz devlet başkanlığının ve yerleştirilmekte olan parlamenter sistemin gereği olarak, vekillerin sorumluluğu altında olacaktır. Benzer biçimde "sulhe, ticarete ve terk ve ilhakı araziye ve tebaai Osmaniye'nin hukuku asliye ve şahsiyesine taalluk eden ve devletçe masarifi mucip olan muahedatın akdinde Meclis-i Umumi'nin tasdiki şarttır" (Kanun-ı Esasi, m. 7).

Temel hak ve hürriyetler açısından konuya yaklaşırsak kişi güvenliğini yok eden ve padişaha hakim kararı olmaksızın sürgün cezası verme yetkisini bahşeden 113. madde anayasa metninden çıkarılmış, basın özgürlüğü kabul edilerek, sansür yasağı konmuş, Osmanlı vatandaşlarına siyasi katılma imkanı sağlayan toplantı ve dernek kurma hürriyeti tanınmıştır.

Görülen odur ki 1909 değişiklikleri ile birlikte artık egemenliğin tek sahibi padişah değildir. Egemenlik padişah ve milletin temsilcileri arasında paylaşılmış, YAYLA'nın ifadesiyle egemenlik, padişahlık makamından halka doğru yola çıkmıştır¹⁴⁴.

VI.SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde egemenlik kavramının gelişimini incelediğimiz çalışmamızda Osmanlı Devleti'nin egemenlik anlayışının Kanun-ı Esasi'nin kabul edildiği I. Meşrutiyet dönemine kadar büyük oranda Orta Asya geleneğinin (eski Türk devletleri) ve İslamiyetin hakimiyet anlayışının bir sentezi olduğu sonucuna ulaşmış bulunmaktayız. Fatih'e kadar eski Türk

¹⁴³ ALDIKAÇTI, Anayasa Hukuku, s. 71; YAYLA, Meşrutiyet, s. 951; TANÖR, Türk-Osmanlı, s. 193-194.

¹⁴⁴ YAYLA, Milli Egemenlik, s. 59.

devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de ülke hükümdar ailesinin ortak malı olarak görülerek, hanedanın bütün erkek üyelerinin saltanat üzerinde eşit hakkı olduğu ilkesi kabul edilmiştir. Bu anlayışın sonucu olarak egemenliğin bölünebileceği düşüncesi hakim olmuştur. Tahta kimin geçeceği hususunda belirli bir kural geliştirilemediği için de İslam hukukunda halifeliğin seçiminde etkili olan ehl-i hall' ve'l akd gibi bir kısım soylu Türk aileleri, vezirler, ahiler, Osmanlı ailesinden kimin padişah olacağı konusunda seçici bir role sahip olabilmişlerdir.

Farih dönemi egemenlik anlayışının gelişimi açısından özel bir önem taşımaktadır. Padişahın mutlak egemenlik anlayışını yerleştirmek istediği bu dönemde İslamiyetin egemenlik anlayışı Osmanlı Devleti'nde genel kabul görmüş ve "egemenliğin bölünmezliği" ilkesi yerleşmiştir. Ancak henüz tahta geçiş konusunda bir kural geliştirilemediği ve bütün hanedan üyelerinin taht üzerinde eşit hakkı olduğu kabul edildiği için "kardeş katli" uygulaması bir kanun maddesi haline getirilmiştir. Öte yandan "kul sistemi"ni getiren II. Mehmet padişahın belirlenmesinde etkili olan bazı çevrelerin bu yetkilerini ellerinden almıştır.

Yavuz Sultan Selim döneminde halifeliğin de Osmanlılara geçmesiyle birlikte padişahın egemenlik alanlarının sınırları genişlemiş, Kanuni ile birlikte Osmanlı padişahları Halife-i Ruy-i Zemin, Halifet'ül Müslimin olarak da anılmaya başlanmışlardır. I. Ahmet döneminin sonunda tahta geçiş konusunda seniorat sistemine (yani hanedan ailesi içinden en yaşlı erkek üyenin sultan olması) meyledilmiş, bir süre sonra da bu anlayış tamamen yerleşmiştir. Artık egemenliğin aileye değil kişiye ait olması gerektiği ve egemenliğin bölünmezliği ilkeleri Osmanlı toplumuna kök salmıştır. Osmanlı padişahları da sahip oldukları mutlak egemenlik yetkisiyle yasama ve yürütmenin başı olarak kabul edilmişlerdir. Bu dönemde padişahın egemenlik hakkına ortak olabilecek herhangi bir güç yoktur. Sened-i İttifak, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı gibi önemli belgelerde padişahın mutlak egemenlik hakkı konusunda herhangi bir değişiklik meydana getirememişler ve Fransız İhtilali'nin bir ürünü olan millî egemenlik anlayışı henüz Osmanlı Devleti'ne ulaşamamıştır. Ancak I. Meşrutiyet'in ilanında etkili olan Yeni Osmanlılar Cemiyeti ile birlikte bu kavram Osmanlı Devleti'ne girmiş, özellikle Namık Kemal çeşitli yazılarında "halk hakimiyetinden" söz etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde egemenlik anlayışı konusunda esas büyük değişim I. ve II. Meşrutiyet hareketleri sırasında yaşanmıştır. Kanun-i Esasi'de yapılan düzenlemelere göre padişahın yetkilerine önemli bir sınırlama getirilmemiş, yasama ve yürütmenin gerçek başı padişah olmaya devam etmiştir. Ancak bu yeni sistemde Heyet-i Mebusan isminde bir organ vardır ki bu organ halkın temsilcilerinden oluşmaktadır. Padişahın o güne

kadar tek başına kullandığı egemenlik yetkileri yasama-yürütme-yargı fonksiyonları şeklinde bölünmüş, halkın temsilcileri devlet çarkının işlemesine katılmışlardır. Milletın temsil yoluyla devreye girdiği bu dönemde artık padişahın egemenlik hakkının tek sahibi olarak sayılması mümkün değildir. Bu nedenle 1876 Anayasasının öngördüğü rejimi, padişah egemenliği ile millet egemenliği arasında bir ara rejim, bir geçiş dönemi olarak da görmek mümkündür.

II. Meşrutiyet döneminde 1909'da yapılan anayasa değişiklikleri ile "milli egemenlik" kavramı Osmanlı hukuk sistemine girmiştir. Kanun-i Esasi'nin değiştirilmesine ilişkin Heyet-i Ayan kararnamesinde "hakimiyet-i milliye"den söz edilmiştir. Ayrıca yapılan değişiklikler ile Padişahın Meclis-i Umumi'de millete sadakat yemini etmesi, yasama ve yürütme konusundaki önemli yetkilerinin elinden alınması, padişahın işlemlerinin geçerli olması için sadrazam ve ilgili bakanın onayının gerekmesi gibi ilkelerin kabulü Osmanlı Devleti'nde artık egemenlik yetkisine sadece padişahın sahip olmadığını göstermektedir. Bundan böyle egemenlik padişah ile milletin temsilcileri arasında paylaşılacaktır ki bu gelişme milli egemenlik ilkesine geçişte çok önemli bir adım teşkil etmektedir.